

Vasilijus SAFRONOVAS

Apie istorinio regiono virsmą vaizduotės regionu. Mažosios Lietuvos pavyzdys

Vasilijus Safronovas – humanitarinių mokslų daktaras, Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos instituto mokslo darbuotojas ir Lietuvos istorijos instituto mokslo darbuotojas; adresas – Herkaus Manto g. 84, LT-92294 Klaipėda; el. paštas: safronovas@gmail.com; mokslinių interesų sritys – Klaipėdos miesto ir Rytų Prūsijos istorija, suvokinių, atminimo, tapatybės kaita Lietuvoje ir buvusiam Rytų Prūsijos regione XIX–XX a., istorijos politika Baltijos jūros regione.

Anotacija: Remiantis pavyzdžiu Rytų Prūsijai priklausiusio istorinio regiono, išsiskyrusio lietuvių kultūros vyravimu, straipsnyje analizuojama erdvėvokos raida XVI–XX amžiais. Analizėje gilinamasi į du pagrindinius šios erdvės suvokimo matmenis – teritorijos pavadinimą ir ribas. Aiškinamasi, kokie geopolitiniai ir ideologiniai veiksniai lėmė regiono įvardijimo ir teritorinio apibrėžimo skirtumus ir kokią įtaką šie skirtumai darė „Mažosios Lietuvos“ sampratos lietuviškojoje vaizduotėje kaitai.

Prasminiai žodžiai: Mažoji Lietuva, Rytų Prūsija, Kaliningrado sritis, Klaipėdos kraštas, iredentizmas, erdvėvokos, erdvės pasisavinimas.

Abstract. The case of a historical region in East Prussia distinguished for the prevalence of Lithuanian culture in it is analysed in the article, which deals with the shift of its spatial perception during the period from the 16th to the 20th century. Two main dimensions of such a perception are analysed: name and confines of the territory. The study examines geopolitical and ideological factors which determined different designations and territorial delineations of the region, as well as the impact made by those differences to the changing conception of 'Lithuania Minor' in the Lithuanian imagination.

Key words: Lithuania Minor, East Prussia, Kaliningrad Oblast, Klaipėda Region, irredentism, spatial perception, appropriation of space.

Jvadas

Mažosios Lietuvos virsmas lietuvių vaizduotėje tuo, kuo ji niekuomet nebuvo, kritinėje literatūroje pastaruoju metu yra vis aiškiau įvardijamas. Tyrinėtojai pabrėžia ne tik

kultūrinių suvokinių, bet ir tam tikrų politinių interesų vaidmenį šiame virsme [32, 147–151; 89, 203–233]. Nepaisant to, kad įgytą ir integruotą Klaipėdos kraštą drąsiai galima laikyti vienu didžiausių XX amžiaus Lietuvos laimėjimų, viešajame diskurse tebėra aktyvios interesų grupės, šiuo laimėjimu nesitenkinančios ir vis dar populiarinančios Mažosios Lietuvos kaip lietuviškosios *terra irredenta* vaizdinį. Žodis „populiarinančios“ čia vartojamas neatsitiktinai, kadangi šios grupės orientuoja savo supaprastintas pažiūras į masinį vartotoją, kuriam neturi kelti abejonių įtaiga, kad lietuviams ir Lietuvai artimi dalykai Mažojoje Lietuvoje patys savaime byloja: tai priklauso mums. Tokios veiklos korektiškumo problema gal ir nebūtų aktuali, jei šių interesų grupių vaizduotėje palaikomi suvokiniai apie Mažąją Lietuvą nebūtų projektuojami į šiuolaikiniame politiniame žemėlapyje lengviausiai atpažįstamą darinį – Kaliningrado sritį. Nematydamos šioje srityje to, kas yra jų vaizduotėje, ir, antra vertus, besistengiančios derintis prie vyraujančio Lietuvoje martiologinio diskurso apie praeitį, šios grupės palaiko mitą aukos, kurios kultūrą buvo pasikėsinta išnaikinti, žinoma, teigdamos, kad aktyviausiai šia linkme veikta sovietmečiu. Sovietmetis – toks vaizdinys palaikomas viešai – nutraukė natūralią lietuviškosios kultūros tarpimą Mažojoje Lietuvoje. Jų vaizduotėje sovietmetis – „Mažosios Lietuvos genocido“ epocha, sustabdžiusi natūralią raidą, o dėl šio nutraukimo atsiradęs politinis darinys, Kaliningrado sritis, vadovaujantis tokiais įsitikinimais, laikomas nenatūraliu dariniu, kurio atžvilgiu „grįžimas į normalybę“ (tarpukario kaip „normalaus“ periodo tęstinumas), skirtingai nei Lietuvoje 1990 m., neįvyko. Revizionistinių grupių supratimu, todėl ir reikia veikti.

Šis Mažosios Lietuvos (lygu Kaliningrado srities) atžvilgiu pasireiškiantis iredentizmas nėra naujas dalykas. Veikiau tai bandymas tebetaikyti dabarties sąlygomis XIX ir XX amžių sandūroje sukurtus ir per laiką kiek pakitusius vaizdinius, nepaisant to, kad dabarčiai tie vaizdiniai visai

nebetinka. Dar XIX ir XX amžių sandūroje Mažoji Lietuva lietuviškajame diskurse virto erdve, įsitikinimai apie kurią prasidėdavo nuo kanono, kad ten nuo senų laikų gyveno lietuviai (lietuviškumas, kad ir kaip jis būtų suprantamas, apskritai tapo pagrindiniu kriterijumi, apibūdinančiu teritorijos reikšmę). Sovietmečiu buvo įtvirtintas dar vienas vaizdinys, beje, nuosekliai išplaukęs iš pirmojo: Mažoji Lietuva tapo erdve, vaidinančia daugelio lietuvių kultūros (ne Prūsijos lietuvių, bet visų lietuvių kultūros) fenomenų „lopšio“ vaidmenį [plg. 33, 301], kadangi joje esą gimė daugybė „pirmųjų“ reiškinį lietuvių raštijoje: buvo parengta ir išspausdinta pirmoji knyga lietuvių kalba, pirmąsyk išverstas į lietuvių kalbą Šv. Raštas, išleista pirmoji lietuvių kalbos gramatika, pasirodė pirmasis grožinės literatūros kūrinys lietuviškai, buvo leidžiamas pirmasis laikraštis lietuvių kalba ir t. t.

Palaikant tokius vaizdinius, yra neakcentuojami ar netgi nutylimi kultūriniai skirtumai, kurie egzistavo tarp dviejose teritorijose gyvenusių žmonių. Negausius būrys „susipratusių“ Mažosios Lietuvos lietuvių, gyvenusių XIX a. pab. ar XX a. pr., virsta kriterijais, pagal kuriuos klaidingai suvokiama visų baltiškos kilmės šio krašto gyventojų savivoka. Regiono praeityje skatinama atskirti sava ir svetima ir taip užgožti šios praeities daugiasluoksniškumą ir daugiakultūriškumą redukuotu vaizdiniu apie Mažąją Lietuvą ir joje gyvenusius lietuvius (dažniausiai tik lietuvius).

Tokių skatinių kvintesencija gali būti laikoma 1987–1990 m. Mažosios Lietuvos fondo Kanadoje pradėta leidybinė programa, kuriai talkina bendraminčiai Lietuvoje. Ją vykdant, iki šiol išleista daugiau kaip 20 tomų daugiausia kraštotyrinio pobūdžio literatūros, retai kada peržengiančios nacionalinės kultūros ribas ir todėl sunkiai įveikiančios ankstesnėje literatūroje palaikomus supaprastintus mitus, stereotipus ir vaizdinius. „Mažosios Lietuvos enciklopedija“ pirminėje jos rengimo stadijoje arba Viliaus Pėteraičio veikalai [67; 68], tapę minėtos enciklopedijos vardyno išeities tašku, gali būti laikomi puikiu to pavyzdžiu. Minėtuose veikaluose Mažoji Lietuva faktiškai buvo sutapatinta su nesunkiai atpažįstamais dariniais – ne tik Lietuvai priklausančiu Klaipėdos kraštu, bet ir visa dabartine Kaliningrado sritimi.

Kiek adekvatus yra Mažosios Lietuvos ir Kaliningrado srities tapatinimas, čia nebus nagrinėjama – atsakymo į šį klausimą paieška paliekama kiekvieno logikai. Vis dėlto čia atrodo aktualu išsiaiškinti, koks reikšmių transformacijos kelias atvedė prie tokio tapatinimo ir kodėl tos reikšmės kito tokiu būdu.

Ieškant atsakymo į šiuos klausimus, straipsnyje yra remiamasi prielaida, kad žmonių pasaulėvoka yra paremta tikrovės vaizdiniais, kurie yra nuolat vykstančios kūrybos padariniai. Tai yra suvokiniai, kuriais vadovaujamos kategorizuojant ir apibūdinant pasaulį ir kurie yra susiejami su konkrečia sąvoka (pavadinimu), ženklinančia tam tikrą tikrovės elementą ir tampančia minėtų suvokinių išraiška. Tokių suvokinių sąryšių visuma sudaro tai, kas teorinėje literatūroje įvardijama „mentalinio žemėlapiu“ – sąsajų tinklu, kuriame cirkuliuojančios reikšmės reprezentuoja tikrovę, suformuoja prasmį visumą, iš kurios galima

sukurti simbolinę ar naratyvinę tikrovės projekciją. Bet ši projekcija tėra tikrovės pakaitalas. Tikrovei suteikiamos prasmės yra redukuojamos, kadangi to reikalauja utilitariniai interesai. Jie, skirtingai nei interesas pažinti objektyvią realybę, reiškiasi dėl siekio legitimuoti tam tikras pažiūras ir veiksmus, o tuomet pažiūros ir veiksmai, bet ne objektyvi realybė ima diktuoti prasmį turinį.

Analizuojant lietuviškojoje viešojoje erdvėje palai-komo mentalinio žemėlapiu projekciją (vadinkime tai erdvėvoka), šiame tekste bandoma charakterizuoti, kaip keitėsi du pagrindiniai „Mažosios Lietuvos“ suvokimo matmenys tame žemėlapyje – pavadinimas ir erdvė, kurią jis apibrėžė.

Savitas istorinis regionas ir jo įvardijimo dilema

XVI a. rytinėje tuometinės Prūsijos hercogystės dalyje susiformavo savitas regionas, vėliau priklausęs Prūsijos karalystei, o po 1871 m. suvienytai Vokietijai. Šio regiono savitumą (bet kartu ir tipiškumą) pirmiausia apibrėžė agrarinis gyvenimo būdas ir pasienio padėtis, skatinusi gana intensyvią komunikaciją. Tipiški buvo daugelis dėl šios komunikacijos regione vykusių kultūrinės kaitos procesų, kadangi tokių regionų Vidurio ir Rytų Europoje yra gerokai daugiau. Savitos yra pačios kultūrinės įtakos, susidūrusios šiame regione: mat tai buvo, viena vertus, lietuviakalbių žemdirbių ir žemės ūkio darbininkų kultūra, ir, antra vertus, vokiečiakalbių pirklių, amatininkų, valdininkų, kilmingų dvarininkų, kunigų, o galiausiai ir valstiečių kultūra. Socialiniai ir kalbiniai barjerai šias kultūras skyrė, nors lojalumas tam pačiam valdovui, priklausomumas Prūsijos evangelikų liuteronų bažnyčiai, o nuo XVIII a. ir valstybės perimta švietimo sistema bei tarnyba kariuomenėje jas artino. Pasienio padėtis ir aktyvus komunikacijos srautai joje lėmė, kad be šių dviejų dominuojančių kultūrų regione, ypač jo miestuose ir miesteliuose, pasireiškė ir daugelio kitų kultūrų įtaka. XIX a. gausiausiai (po lietuviakalbių ir vokiečiakalbių) kitų kultūrų atstovais reikėtų laikyti žydus, kurie šimtais apsigyvendavo mažuose pasienio miesteliuose. Santykiai tarp šių kultūrų yra atskira tema, tačiau šiuo klausimu reikia pasakyti, kad XIX–XX a. sandūroje pradėta įtvirtinti nuostata vertinti šiuos santykius tik iš antagonistinės perspektyvos buvo sąlygota objektyvių socialinės kaitos procesų ir regione gyvenusios visuomenės nacionalizavimosi.

Vokiečių nacionalizmas, rėmėsis ne tik kalbiniais, bet ir kitais integruojančiais elementais (konfesiniu, politiniu), tapatindamas vokiečių „aukštąją kultūrą“ su pažangiu gyvenimo būdu, XIX a. antroje pusėje ėmė pretenduoti nacionalizuoti didžiąją gyventojų dalį, įskaitant lietuviakalbę. Kaip atsvara šioms pretenzijoms, XIX a. 8–9 dešimtmečiais regione atsirado bandymų taikyti lietuvių nacionalizmo idėjas, nors šie bandymai nebuvo tokie sėkmingi, kadangi vienintelis objektyvus integruojantis elementas, kurį buvo galima panaudoti telkiantiems interesams įgyvendinti, buvo bendra kalba. Bendra lietuvių praeitis vaidino tik antraeilį vaidmenį, kadangi tos praeities simbolių ir vaiz-

dinių vartojimą lietuviakalbėje terpėje riboja vyravęs joje lojalumas Vokietijos valdovui [plačiau žr. 77].

Nepaisant to, būtent su šiuo bandymo nacionalizuoti Prūsijos lietuvių lietuvių nacionalizmo ištekliais kontekstu yra susijusi XIX–XX a. sandūroje gimstanti dviejų Lietuvių integralumo idėja, kuri formavo ir savitas abiejų regionų įvardijimo bei teritorinio apibrėžimo tradicijas. Būtent tuomet lietuviškojoje erdvėkojoje atsiranda mintis, kad Mažoji ir Didžioji Lietuvos – tai dvi to paties medžio atšakos arba dvi seserys. Ta mintis pasižymėjo aiškiais integruojančiomis implikacijomis ir menkai atsižvelgė į anksčiau egzistavusias regiono įvardijimo ir apibrėžimo tradicijas, per kelis šimtmečius susiformavusias dėl jau minėto regiono kultūrinio savitumo. Plėtojantis dviejų Lietuvių integravimo idėjai, sykiu ir lietuvių iredentizmui, „Mažoji Lietuva“ lietuviškojoje vartosenoje ilgainiui tapo vyraujančiu erdvės pavadinimu. Galiausiai per kelias kartas sutapatinant tai, kas apie praeitį parašyta, su tuo, kas praityje įvyko, šis pavadinimas kartu su visomis jo integruojančiomis implikacijomis ėmė ženklinti vietą ne tik dabartyje, bet ir praityje.

Visame šiame procese būtina matyti du svarbius supaprastinimo žingsnius. Pirmas buvo žengtas tarpukariu, vadovaujantis logika, kad kadaise buvo viena Lietuva, kuri dėl „kitų“ įtakos atsiskyrė į dvi dalis ir dabar turinti vėl susijungti. Ši logika leido kalbėti apie Mažąją Lietuvą jau nuo XIII a., lygiai kaip apie Lietuvos valstybę. Jono Yčo „Mažosios Lietuvos praeitis“ (1921 m.), Anso Bruožio „Mažoji Lietuva. Jos amžiai įvykiai“ (1929 m.), Jono Vanagaičio parengtas almanachas „Kovos keliais“ (1938 m.), kuriuose pasakojimas apie Mažosios Lietuvos istoriją pradedamas XIII a. [26, 24; 9, 3; 38, 11], yra charakteringi pavyzdžiai, iliustruojantys, kad šių veikalų pasirodymo metu taip elgtis atrodė savaime suprantama. Antrasis žingsnis integracine linkme buvo žengtas pokariu, kai tiek lietuvių išėivijoje JAV, tiek ir sovietinėje Lietuvoje istorikai suteikė istoriškumą pačiam terminui „Mažoji Lietuva“, teigdami ir tuo legitimuodami lietuvių vaizduotę, kad šis terminas buvo vartojamas jau nuo XVI amžiaus.

Abu žingsniai – kadaise istoriografijoje atliktos redukcijos, kurios, mano požiūriu, yra koreguotinos, kadangi atspindi ne vien pažintinį interesą ir trukdo adekvačiai suvokti reiškinį, egzistavusius aptariamame istoriniame regione. Tokios korekcijos darytinos laikantis prielaidos, kad skirtingais laikotarpiais šio regiono savitumas galėjo formuoti ir savitą jo įvardijimo tradiciją, kurios pažinimas yra būtinas, kadangi kiekvieno savito pavadinimo atsiradimas ir vartoseną parodo, kada pats regionas pripažįstamas savitu ir kaip vieni ar kiti, vartojantys tam tikrus pavadinimus, suvokia tą regioną.

Svarstymus šia tema vertėtų pradėti nuo tezės, kad istoriografijoje pareikšta [30, 401; 31, 4–6; 50, 103; 53, 6] ir vieno autoriaus pastangomis jau enciklopedine konstanta [51, 761; 52, 508] Lietuvoje tapusi nuomonė dėl pirmojo „Mažosios Lietuvos“ pavadinimo paminėjimo Simono Grunau ir Luco Davido kronikose XVI a. yra klaidinanči. Tą yra pastebėjęs ne tik vienas geriausių šiandienos S. Grunau kronikos ekspertų Egidijus Miltakis. Apie tai

jau XX a. viduryje rašė istorikas Kurtas Forstreuteris [15, 68; 14, 17–18], į kurio argumentus, manyčiau, lietuvių autorių buvo pažiūrėta pernelyg laisvai. S. Grunau kronikoje išties yra aptinkamas pavadinimas *Kleinlittaw*, tačiau kronikininkui tai yra teritorija (dažniau jis ją vadina *Underlittaw*) už Prūsijos ribų, ir toje teritorijoje jis lokalizuoja tokius miestus kaip Gardinas ir Kaunas [19, Bd. I, 69, 387, 584, 676; Bd. II, 65, 126, 130, 364; Bd. III, 1]. Kitaip tariant, vartodamas šią sąvoką, S. Grunau turėjo omeny dalį Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių. Lucas Davidas, paminėdamas pavadinimą *Klein Littauen* [11, 59], tik perteikė S. Grunau pateiktą siužetą, taigi irgi rašė apie žemes, kurios jo gyvenamu laikotarpiu priklausė Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei. Taigi, nėra pagrindo teigti, kad „Mažosios Lietuvos“ pavadinimas daliai Prūsijos teritorijos apibrėžti buvo vartojamas jau XVI amžiuje.

Tai niekaip nepaneigia fakto, kad XVI a. regiono savitumas buvo pripažįstamas, ir pagrindiniu šio savitumo apibrėžimo kriterijumi jau tuomet tapo kiekybinis lietuviakalbių gyventojų vyravimas. Nuo XVI a. antrosios pusės šaltiniuose atsiranda kelios šio savitumo įvardijimo variacijos. Bet išties teisu buvo Vincas Vileišis, kadaise apie aptariamą regioną teigęs, jog „šis plotas „Lietuvos“ vardu pirmiausia pasirodo be jokių priedelių“ [88, VI]. Antai 1573 m. Karaliaučiaus universitete imatrikuluotas Mikalojus Blotno buvo įrašytas kaip „Dievo bažnyčios ganytojas Lietuvos kaime Pilupėnuose“ (*pastor ecclesiae Dei in pago Lithuaniae Pilupian*) [49, 52]. Jonas Bretkūnas 1591 m. „Postilėje“ lietuvių gyvenamą kraštą Prūsijoje irgi vadina „Lietuvos“ vardu [7, 22, 23]. Nors iš šių kelių pavyzdžių keblu spręsti, kiek pavadinimas „Lietuva“ buvo paplitęs XVI a., jie bet kokių atveju rodo, kad lietuviakalbiai Prūsijos hercogo pavaldiniai savo kraštą tuomet įvardijo tiesiog „Lietuva“.

Iš XVII a. mus pasiekia pirmieji liudijimai, jog principas kraštą įvardyti remiantis tuo, kad jame gyveno lietuviai, kaip tam tikra specifinėmis kultūrinėmis (pirmiausia kalba) ir socialinės padėties charakteristikomis pasižyminti kategorija, buvo pripažįstamas ir Prūsijos administracijos. Pvz., XVII a. pirmojoje pusėje dalis Prūsijos hercogystės valsčių, kuriuose gyveno taip suvokiami lietuviai, kai kuriuose dokumentuose buvo vadinami „lietuviškaisiais“ arba „Lietuvos“ valsčiais. Toks pavadinimas keliose vietose fiksuojamas Brandenburgo markgrafo Johanno Sigismundo 1618 m. bažnyčių vizitoriams suteiktoje instrukcijoje (*Littauschen Embter*) bei 1638 m. atliktos bažnytinės vizitacijos ataskaitoje (*Littawischen Embter*) [10, Pars I, 23, 34–73].

Tokią kelių teritorijos įvardijimo variacijų egzistavimo padėtį, tikėtina, fiksavo Būdviečių kunigas Theodoras Lepneris, kuris 1690 m. vartojo pavadinimą „Prūsijos Lietuva“ ir kartu pažymėjo, kad lietuvių apgyvendintos sritys yra vadinamos „lietuviškąja“, t. y. Lietuvos sritimi (*Littausche Kreyß*) [43, 19–20]. Antra vertus, reikia pasakyti, kad Th. Lepnerio pavyzdys iš esmės išsiskiria iš XVI–XVII a. mokslinės literatūros, kurioje tokių regiono įvardijimų nebūta. Pvz., Mato Pretorijaus kapitaliniame veikale apie Prūsiją [71] pavadinimas „Lietuva“ išvis ne-

aptinkamas. Vargu ar tai gali būti laikoma atsitiktinumu, kadangi M. Pretorius nepaprastai daug dėmesio skyrė Prūsijos topografijai aprašyti. Kartografijoje nuo Casparo Hennenbergerio pirmojo žemėlapių pasirodymo laikų (1576 m.) iki pat XVIII a. Prūsijos hercogystės teritorijos buvo vadinamos tik senaisiais Prūsos žemių pavadinimais: Sambija, Nadruva, Skalva [žr. pavyzdžius, kuriuos pateikė 29; 75, 69]. Tuos pačius pavadinimus fiksavo ir vienas didžiausių savojo meto eruditų Torūnės gimnazijos profesorius Christophas Hartknochas [20, 442].

Tikėtina, kad čia susiduriame su dviem tradicijomis, kaip įvardyti tą patį regioną, – kasdienės vartosenos ir mokslinio pažinimo. Dėl XVI a. kartografijoje ir topografiniuose aprašymuose suformuotos įvardijimo tradicijos Prūsijos hercogystėje egzistavusi „Lietuva“ to meto universaliojoje žiniijoje nebuvo žinoma. Tačiau XVIII a. pradžioje Brandenburgo valdovo pasamdytiems matininkams praktiniais tikslais tobulinant rytinės Prūsijos dalies kartografavimą ir topografinius aprašymus, ši padėtis keitėsi. Povilas Reklaitis, prieš keturis dešimtmečius lyginęs kartografijos šaltinius, nustatė, kad jau minėta tradicija įvardyti dalį Prūsijos valsčių „lietuviškaisiais“ arba „Lietuvos“ valsčiais XVIII a. pr. buvo „perkelta“ į pieštinius Prūsijos valsčių žemės matavimo žemėlapius, o XVIII a. 4-ajame dešimtmetyje pasirodė ir jų pagrindu sukurtoje spausdintoje kartografijoje [75, 70 ir toliau]. „Lietuva“ galiausiai buvo pradėta vadinti atskira buvusios Prūsijos hercogystės teritorijos sritis (greta kitų: Sambijos, Natangos ir Oberlando). Tai pastebima Johanno Wladimiro von Suchodoletzo, inžinieriaus kpt. Simono, mjr. von der Oelsnitzo parengtuose žemėlapiuose (XVIII a. 4–6 dešimtmečiai) [75, 78, 85]. Naujaisi tyrimai šiuos P. Reklaičio pastebėjimus patvirtina [79, 95–96, 98, 102–104].

Maža to, XVIII a. pr. Brandenburgo-Prūsijos valdovui reformuojant domenų (karaliaus valdų) ir karo reikalų valdymą, buvusi Prūsijos hercogystės teritorija buvo padalinta į dvi dalis, ir šio dalijimo pagrindu aiškiai tapo minėtos kultūrinės bei socialinės gyventojų skirtys. 1717 m. instrukcija karaliaus valdų administratoriams [86, 309] ir 1719–1720 m. patentai dėl valstiečių baudžiavos [10, Pars III, 352–353] rodo, kad šios teritorijos valsčiai XVIII a. pr. buvo padalinti į „vokiškus“ ir „lietuviškus“, atitinkamiems valsčiams administruoti įsteigiant atskirus domenų rūmus: Karaliaučiuje – „vokiškiems“ ir Tilžėje – „lietuviškiems“ valsčiams (*Teutsche Ambts-Kammer zu Königsberg*, *Littausche Ambts-Kammer zu Tilsit*). Vėliau pastarųjų administracija buvo perkelta į Gumbinę, o Gumbinės domenų ir karo reikalų rūmams pavaldi teritorija vadinta „lietuviškuoju departamentu“ (*Littausche Kammerdepartement*), „lietuviškąja sritimi“ (*Littauischer Kreis*), bet dažniausiai tiesiog „Lietuva“. Taigi per XVIII a. rytinės Prūsijos dalies įvardijimas Lietuva prigijo ne tik pažintinėje literatūroje. Šis terminas tapo administracine sąvoka, tad nenuostabu, kad jį (ir tik jį) randame lietuvių kalba paskelbtuose XVIII a. pr. – XIX a. pr. Prūsijos valdžios įsakuose [72, įsakai Nr. 6, 28, 60, 62, 66, 76, 77, 78, 80, 94, 102, 103]. Galiausiai XVIII a. šį pavadinimą matome jau ir grožinėje literatūroje, pvz., Adomo Schimmelpfennigo

jaunesniojo eilėraščiuose (žr. 1755 m. sukurtą eilėraščių „Neiškentė nepagyres Lietuvos“ (*Gottes Gnadenheimsuchung über Litauen*) [7, 219–221]).

Nepaisant to, kad per 1815–1818 m. administracines reformas pertvarkius „lietuviškąjį“ departamentą į Gumbinės apygardą (*Regierungsbezirk Gumbinnen*) iš administracinės vartosenos šis pavadinimas dingo, toks pokytis nesustabdė pavadinimo vartojimo apskrityje. XVIII–XIX a. sandūroje pradėjęs formuotis teritorinis patriotizmas su pagrindiniais jo reiškėjais – iš Prūsijai priklausiusios Lietuvos kilusia bajorija – lėmė naujo reiškinio atsiradimą. Vokiečių kalbą vartoję išsilavinę žmonės, gyvenę Rytų Prūsijos provincijos rytinėje dalyje arba kilę iš jos, ėmė apibrėžti savąjį savitumą naudodami krašto, kuriam jie atstovavo, savitumo bruožus. 1798 m. susibūręs Rytų Prūsijos ir Lietuvos luomų komitetas (*Comité der Ostpreussischen und Litthauischen Stände*) – centrinis Rytų Prūsijos provincijos luomų atstovas, vadovaujamas Friedricho Ferdinando Alexanderio zu Dohnos ir labai aktyviai veikęs XIX a. pr. [plg. 1] – yra puikus tokio teritorinio patriotizmo reiškėjų pavyzdys. Atrodo, kad atsižvelgiant į šį reiškinių Lietuvą kaip savitas regionas buvo išskirta ir 1813 m. kovą paskelbtame Prūsijos karaliaus atsišaukime, tapusiam šalies išsivadavimo karo pradžios simboliu. Kviesdamas savo pavaldinius kilti į kovą prieš Napoleono valdomos Prancūzijos dominavimą, karalius kreipėsi ne tik į Brandenburgo, Prūsijos, Silezijos, Pomeranijos, bet ir į Lietuvos gyventojus (kreipiniu *Litthauer!*) [3, 593].

„Lietuvos“ pavadinimu Karaliaučiaus universitete nuo 1820 m. su pertraukomis, o nuo 1829–1936 m. nuolat veikė studentų brolija (nuo 1894 m. korporacija) „Littuania“, kurios dauguma narių būdavo Tilžės, Gumbinės, Įsruties gimnazijų abiturientai. Lietuvos regiono pavadinimas buvo palaikomas ir Prūsijos kariuomenės daliniuose (dragūnų, ulonų, lauko artilerijos pulkuose), dislokuotuose Tilžėje, Įsrutyje, Gumbinėje, kurių oficialiuose pavadinimuose buvo vartojamas žodis „Lietuviškasis“ – aliuzija į priklausomumą Lietuvai [77, 73–74]. Be to, nuo XIX a. vidurio pavadinimas „Lietuva“ vėl grįžta į raštiją vokiečių kalba, suintensyvėjęs etnografiniams ir kitiems tyrimams, kurių autoriai siekė atskleisti Lietuvos regiono savitumą. Pagaliau spaudoje, kuri lietuvių kalba buvo leidžiama Rytų Prūsijoje vietiniams lietuviams, nuo XIX a. vidurio dažniausias savo regiono įvardijimas irgi buvo „Lietuva“.

Visa tai verčia konstatuoti, kad mažiausiai tris su puse šimtmečius egzistavo tradicija vadinti Lietuvos vardu rytinę Rytų Prūsijos dalį, ir šios tradicijos nešėjai buvo itin skirtingi socialinės padėties ir kultūros prasme – pradendant kilmingąją bajoriją, kuriai tapatinimasis su Lietuva buvo priemonė išreikšti savo išskirtinumą Prūsijos kontekste ir baigiant modernėjančiais lietuviakalbais Rytų Prūsijos gyventojais, kurie suvokė, kad Lietuvos regiono ribos yra jų pačių savitumo paplitimo ribos. Lietuva jų erdvėkoje buvo kažkas didesnio nei parapija, bet kažkas mažesnio nei Rytų Prūsijos „provincas“.

Kartu tokia vartojimo tradicija keldavo tam tikrų keblumų: net XIX a. viduryje kildavo kuriozinių situacijų, kai vokiečių kalba leistoje literatūroje dėl painiavos duome-

nys apie Prūsijai priklausančią Lietuvą buvo priskiriami Rusijai [plg. 18, 2]. Išties Prūsijoje „Lietuva“ neretai buvo suvokiama tik kaip Prūsijai priklausanti teritorija, ir tokios sampratos liekanų galima aptikti dar XX a. pradžioje [pvz., žr. 12, 17]. LDK žemės vokiškoje vartosenose dažniausiai buvo vadinamos „Lenkija“, o nuo XVIII a. pab. – „Rusija“. Antra vertus, kartais vis atsirasdavusi informacija apie kitą Lietuvą ir lietuvius, gyvenusius toje „Lenkijoje“ arba „Rusijoje“, skatino atskirti lietuvių gyvenamas sritis Prūsijoje nuo tų, kurios įėjo į Abiejų Tautų Respublikos, o vėliau į Rusijos imperijos ribas. Kaip tik todėl be labiausiai paplitusio „Lietuvos“ termino, apibūdinant Rytų Prūsijoje buvusią lietuviškai kalbančiųjų apgyvendintą sritį, buvo vartojami alternatyvūs pavadinimai – „Prūsijos Lietuva“ ir „Mažoji Lietuva“, kurie, tiesa, XVII–XIX a. literatūroje fiksuojami nepalyginamai rečiau. Antai Būdvičių kunigas Th. Lepneris, susidūręs su būtinybės parodyti skirtumą tarp dviejų Lietuvos problema, ją sprendė dalindamas Lietuvą į Didžiąją Lietuvos Kunigaikštystę (LDK) ir „Prūsijos Lietuvą“ [43, 19]. Juo sekė ir Įsruities teismo patarėjas Augustas Hermannas Lucanus, kuris 1748 m. vartojo ne tik terminą *Preußisch-Litthauen*, bet paminėjo ir kitą galimą atskyrimo variantą į Didžiąją (Lietuvos Kunigaikštystę) ir „Mažąją Lietuvą“ (*Klein-Litthauen*). Pažymėtina, kad abi šias sąvokas A. H. Lucanus vartojo tik siekdamas parodyti, apie kurią Lietuvą rašo, o kituose kontekstuose savo aprašomą sritį vadino išimtinai *Litthauen* [48, 366–367].

Laikiną pavadinimo „Mažoji Lietuva“ (*Klein Litauen*, *Little Lithuania*) vartojimo proveržį penkiuose žinomuose spausdintuose žemėlapiuose (1795, 1799, 1805, 1810, 1820 m.) [75, 94, 97; 29, 109, 299] galima paaiškinti ne tik Abiejų Tautų Respublikos padalijimais, bet ir 1785 m. išleistu populiariu Augusto Ludwigo Schlözerio veikalu „Lietuvos, kaip atskiros Didžiosios Kunigaikštystės, istorija iki 1569 metų“, kuriame pastarasis autorius Lietuvą sutapatino su LDK [78, 15–17]. Abu šie veiksniai vokiškai skaičiusiųjų aplinkoje plėtė sampratą, kad „Lietuva“ vadinama ne tik Prūsijai priklausanti teritorija, bet ir LDK (kuri iki tol beveik visuomet buvo vadinama „Lenkija“), sykiu ir skatino norą abi Lietuvos atskirti. Tokiame kontekste vertintinas ir Tilžės mokytojo Friedricho Beckerio 1866 m. lietuvių kalbos vadovėlio parinktas pavadinimas „Mažasis lietuvis“ (*Der kleine Litauer*). F. Beckerio knygoje pateikti tautosakos ir kalbiniai duomenys tik apie tuos lietuvius, kurie gyveno Rytų Prūsijoje, kartu suvokiant, kad kitokių lietuvių esama Rusijos imperijoje.

Atkreipę dėmesį į tai, kaip patys Rytų Prūsijoje gyvenę lietuviai įvardijo savo gyvenamąją sritį (sprendžiant iš XIX a. antrosios pusės raštijos, kurioje labiau išryškėja jų pačių saviraiška), matysime, kad jų apgyvendintas kraštas buvo apibrėžiamas „Lietuvos“ arba „Prūsų Lietuvos“ sąvokomis. Pastarąja, kurios dabartinė lytis būtų „Prūsijos Lietuva“, buvo nusakoma karštinė priklausomybė Prūsijos valstybei (plg. „Prūsų karalius“, „Prūsų Karalystė“, „Prūsų žemės“). Kaip ir anksčiau, ši sąvoka buvo pasitelkiama susidūrus su reikiama atskirti dvi kultūros ir politinės priklausomybės požiūriu skirtingas lietuvių gyvenamas sritis. Tokią reikiamą savo ruožtu formavo lietuvių

nacionalinio judėjimo kontekste XIX a. aštuntajame dešimtmetyje suintensyvėję Prūsijoje ir Rusijoje gyvenusių lietuvių kontaktai. Rusijos imperijai priklausęs lietuvių apgyvendintas kraštas atitinkamai buvo įvardijamas „Rusų Lietuva“, „Maskolių Lietuva“, „Didžiąja Lietuva“. Iš šių trijų pavadinimų paskutinis Prūsijos lietuvių spaudoje atsirado vėliausiai ir iki Pirmojo pasaulinio karo buvo vartojamas rečiausiai [plg. 23, 282; 24, 97].

Sąvokos „Mažoji Lietuva“ atsiradimas Prūsijos lietuvių vartosenoje irgi yra palyginti vėlyvas. Bus apsirikusi Silva Pocyte, nurodydama, kad šis pavadinimas pirmiausia atsiranda Martyno Jankaus leistoje „Saulėtekoje“ [70, 71]. Iš tiesų peržiūrėjus šio ir kitų spaudinių kompleksus, galima konstatuoti, kad nuolatinis pavadinimo „Mažoji Lietuva“ vartojimas prasideda dar vėliau, tik 1910 m. Jono Vanaigaičio redaguotame „Birutės“ laikraštyje [46, 99; 74, 121; 39, 12]. Tiesa, jau iki tol spaudoje pasitaikydavo vienas kitas šio termino vartojimo atvejais [58, 2], o tai liudytų, jog „Mažoji Lietuva“ nebuvo Prūsijos lietuviams nežinoma sąvoka. Tačiau atrodo, kad bent iki I Pasaulinio karo ją dažniau vartojo kaip literatūrinį „Lietuvos“ ir „Prūsų Lietuvos“ sinonimą, niekuomet nepretendavusį išstumti pastarųjų sąvokų iš viešosios vartosenos. Kaip sinonimą šią sąvoką vartoja, pvz., Jonas Šliūpas, 1910 m. JAV išleidęs apybraižą apie šią teritoriją, pavadintą „Mažoji arba Prūsiškoji Lietuva“ [84].

Padėtis kardinaliai keitėsi dėl 1918–1923 m. politinių pokyčių: Lietuvos nacionalinės valstybės sukūrimo, Klaipėdos krašto atskyrimo nuo Vokietijos ir galiausiai įgyvendinto krašto prijungimo prie Lietuvos. Visi įvardyti veiksniai keitė sąvokų, kurios buvo vartojamos aptariamam regionui apibrėžti, vartojimo intensyvumą ir kontekstus, bet ne tik tai. Galima sakyti, kad šie veiksniai pirmąsyk taip aiškiai skatino pakeisti šimtametę vartojimo tradiciją turinčius terminus ir jų prasmę, susijusią su objektyviai egzistavusia realybe, terminais, kurių prasmę nusakė idėjos – vaizduotės produktai, skatinę kovoti dėl tam tikrų interesų įgyvendinimo. Revoliuciniame 1918–1920 m. permainų kontekste toks pokytis derėjo: imperijų, senųjų valdančiųjų klasių griūtis, geopolitiniai pokyčiai, rinkimų cenzų panaikinimas, artėjimas socialinės lygybės link leido manyti, kad idėjos gali tapti raidos varikliu ir kad nėra nieko neįmanoma.

Būtų galima išskirti du esminius Rytų Prūsijai priklausiusio regiono įvardijimo ir suvokimo pokyčius, įvykusius šiame permainų kontekste. Pirmasis, susijęs su lietuvių nacionalinės vienybės idėja, skatino šiai idėjai pritariančius atsisakyti termino „Prūsų Lietuva“ keičiant pastarąjį „Mažosios Lietuvos“ sąvoka. Tokiu pokyčiu siekta išstumti priklausomumą kitai valstybei ir kitai kultūrai liudijančią sąvoką „Prūsų“ vietoj jos įteigiant pretenzijas į vienos kultūros buvimą išreiškusį terminą „Mažoji“. Kitai variant, siekta objektyviai egzistavusį dviejų Lietuvos svetimumą užgožti „artimų Lietuvų“ idėja. Ta idėja logiškai užbaigė Rytų Prūsijoje buvusio Lietuvos regiono nacionalizavimą lietuviškojoje reikšmių sistemoje, jo pavertimą „savu“ idėjiniu lygmeniu. Iš esmės galima įvardyti ir konkretų įvykį, paskatinusį šį sąvokų kismą dėl suvokimo, kad

nacionalinės vienybės idėja, susijusi su dviejų Lietuvos integracija, ima realizuotis. Tą įvykį labai aiškiai nustatyti leidžia Prūsų lietuvių susivienijimo Tautos tarybos laikraštis „Prūsū Lietuwiū Balsas“. 1919 m. sausį pradėtame leisti periodiniame leidinyje iš pradžių informaciniai pranešimai buvo skirstomi į rubrikas „Prusu Lietuva“ ir „Didžioji Lietuva“. 1919 m. gegužės pabaigoje, aiškėjant derybų Paryžiaus taikos konferencijoje rezultatams, rubriką „Prusu Lietuva“ pakeitė rubrika „Iš Lietuvos“. Pagaliau 1919 m. birželio pabaigoje pasirašius Versalio taikos sutartį, kurią minėtas leidinys interpretavo kaip liudijimą, kad į lietuvių pretenzijas buvo įsiklausyta ir kad Klaipėdos kraštas atskiriamas nuo Vokietijos su perspektyva jungti jį prie Lietuvos [56, 1–2; 63, 1], šias žinutes pradėta dėti į rubrikas iš „Iš Didžiosios Lietuvos“ ir „Iš Mazosios Lietuvos“, nepaisant to, kad nei minėto Susivienijimo, nei paties leidinio pavadinimas nebuvo pakeistas. Kitaip tariant, suvokimas, kad „Prūsų Lietuvos“ terminas vietiniams krašto gyventojams yra priimtinesnis, neleido keisti laikraščio pavadinimo, bet kartu siekta „pripratinti“ skaitytoją prie naujo termino vartojimo.

Tačiau reikia išskirti ir antrąjį pokytį, susijusį su 1923 m. įvykusiu Klaipėdos krašto prijungimu prie Lietuvos. Galima sakyti, kad likusiems Vokietijos sudėtyje (kairiajame Nemuno krante) lietuviams jis tam tikra prasme atėmė teisę teigti gyvenant Lietuvoje. Antai žinios tiek iš Klaipėdos krašto, tiek ir iš likusios Prūsijos Lietuvos dalies Tilžėje iki 1924 m. leistame „Tilžės Keleivyje“ buvo dedamos į informacinę rubriką „Iš Lietuvos ir Apygardžio“, o iki 1923 m. leistoje „Naujoje Lietuviškoje Ceitungoje“ panaši rubrika vadinosi „Iš Lietuvos ir Prusu“. Iškart po Klaipėdos krašto prijungimo prie Lietuvos „Tilžės Keleivis“ pakeitė rubrikos pavadinimą į „Iš Tilzės ir kitu Kraštu“. 1924 m. pradėtame leisti „Naujajame Tilžės Keleivyje“ dėl Lietuvos valstybės atsiradimo ir Klaipėdos krašto prijungimo prie Lietuvos įvykusi erdvėvokos kaita matyti dar aiškiau: rubrikoje „Iš musu Krašto“ buvo skelbiami pranešimai, susiję su Rytų Prūsija (t. y. jau nebe Prūsijos Lietuva, bet Rytų Prūsija buvo „mūsų“ kraštas), o rubrikoje „Iš Klaipėdos Krašto ir Lietuvos“ – pranešimai iš Lietuvos valstybės ir Klaipėdos krašto. Toks naujas „mūsų“ ir „nebe mūsų“ kraštų apibrėžimas šiame leidinyje liko per visą tarpukarį.

Atsakyti į klausimą, kiek šie pokyčiai prigijo tarpukariu, manyčiau, nebūtų galima vienareikšmiškai. Viena vertus, „Didžiojoje“ Lietuvoje terminų kaita, matyt, nekėlė didesnės įtampos, mat, būnant Kaune ir suvokiant save esant „Didžiojoje“ Lietuvoje, atrodė normalu žiūrėti į kitokį kraštą kaip į „Mažąją“ Lietuvą (be to, kaip matysime, šio įvardijimo prasmė irgi nebuvo vienareikšmė). Tiesa, vartojant „Mažosios Lietuvos“ terminą, atrodo, neretai buvo suvokiama, kad jis buvo paremtas ne tiek objektyviu pagrindu, kiek idėja. Vis atsinaujindavusios pastango legitimuoti naujo termino vartojimą liudija, kad jis dar nebuvo tapęs savaime suprantamu. Štai Vincas Vileišis 1935 m. prieš keliolika metų įvykusią terminų kaitą stengėsi argumentuoti logiškai. Anot jo, terminas „Mažoji Lietuva“ tinka labiau nei „Prūsų Lietuva“, nes pastarasis a) neteko politinio aktualumo, kai Didžioji Lietuva susi-

jungė su dalimi Mažosios, o Prūsijos valstybė „faktinai išnyko 1871 m. susikūrus Vokietijos Reichui“ (argumentas nebuvo pagrįstas, kadangi išties, kaip žinia, Prūsijos valstybė nuo 1871 m. egzistavo kaip sudėtinė Vokietijos dalis ir oficialiai buvo panaikinta tik 1947 m.), b) negalėjo būti remiamas ir „etnografiniais motyvais [...]“, nes, jeigu ir būtų buvę tarp prūsų ir lietuvių kokių nors tarmės skirtumų, tai vis dėlto skalvius ir nadruvius pirmieji istoriniai šaltiniai [...] vadina ne prūsų, bet lietuvių vardu“ (čia susiduriame su nepagrįstu, bet tarpukariu populiariu įsitikinimu, kad žodis „Prūsų“ pavadinime Prūsų Lietuva buvo nuoroda ne į Prūsiją, o į prūsų gentis). Pagaliau, – vėl nepagrįstai teigė V. Vileišis – Mažosios Lietuvos pavadinimas „lietuvių literatūroje visuomet vyravo“ [88, V–VI].

Tačiau V. Vileišio požiūris geriausiu atveju atstovavo Kauno inteligentijai, o kaip į 1918–1923 m. įvykusią terminų kaitą žiūrėjo Klaipėdos krašte gyvenę Prūsijos lietuviai? Atrodo, kad jų terpėje ta kaita kėlė kur kas didesnę įtampą. Sprendžiant iš pastabų Adomo Brako, 1932 m. redagavusio žurnalą „Mažoji Lietuva“, [25, 1], ši įtampa formavosi, kadangi a) nepaisant to, kad termino „Mažoji Lietuva“ diegimui iš esmės buvo pritariama (bent jau į Lietuvą orientuotų lietuvių terpėje), vis dar reikėjo atsižvelgti į objektyviai egzistavusią termino „Prūsų Lietuva“ vartojimo tradiciją; b) „Mažosios Lietuvos“ pavadinimo vartojimą komplikavo tai, kad juo nebebuvo nurodoma į vieną objektyviai egzistavusią regioną – Nemunas tapo šio regiono skirtimi; c) reikėjo skaitytis su naujo objektyvų pagrindą turėjusio termino „Klaipėdos kraštas“ atsiradimu, kuris kartu vertė galvoti apie galimybes naujai įvardyti teritoriją kairiajame Nemuno krante (A. Brako siūlyta vadinti „Tilžės kraštu“).

Visa tai liudija, kad tarpukariu terminas „Mažoji Lietuva“ lietuviškojoje vartosenoje dar nebuvo tapęs natūraliu „Prūsų Lietuvos“ pakaitalu. Jį reikėjo sąmoningai diegti ir hegemonizuoti pirmiausia todėl, kad jis buvo paremtas su objektyvia realybe prasilenkusia dviejų Lietuvos integralumo idėja.

Visiškai pakeitė padėtį Antrasis pasaulinis karas, kurio rezultatai sumažino reikmes paisyti objektyviai egzistavusios istorinio regiono specifikos, kadangi tos specifikos nešėjų konkrečiame regione beveik nebeliko. Dabar reikšmių sistema, leidusią tapatintis su regionu, vis labiau rėmėsi prisiminimais, tarpukariu vartotomis sąvokomis ir vaizdiniais: Lietuvoje, kaip ir anksčiau, tęsiant tarpukario diskursą, išsivijoje – išblaškūs bendruomenės ir atitrūkusi nuo simbolių ir jiems teikiamų reikšmių, per kurias anksčiau buvo įmanoma suvokti regioną gyvenant pačiame regione. Kitaip tariant, viena vertus, atmintis neleido atsakyti minties laikyti regioną „savu“, todėl jis tebebuvo traktuojamas vadovaujantis senąja ir vis labiau užsikonservuojančia reikšmių sistema, apibrėžusia tą savumą. Antra vertus, bet kokias regiono traktavimo galimybes apribojo faktas, kad regiono specifika tapo praeitimi, o visų galimybės svarstyti apie jį – vienodai „atitrūkusiomis nuo realybės“, egzistuojančios dabartyje. Tapusi tik istoriniu regionu, Mažoji Lietuva vis labiau virto vaizduotės produktu, tad nenuostabu, kad šioje vaizduo-

tėje pokariu palyginti lengvai prigijo terminas „Mažoji Lietuva“. Būtent jis buvo hegemonizuotas lietuviškojoje vartosenoje tiek išeivijoje, tiek (nors ir gerokai atsargiau) sovietmečio Lietuvoje. Pastarojoje kelis pokario dešimtmečius iš viešosios vartosenos beveik išstumta sąvoka 7–8 dešimtmečių sandūroje buvo „gražinta“ ir įtvirtinta kaip vienintelė vartotina: tuo metu pasirodžiusiuose istorikų Juozo Jurginio ir Petronėlės Žostautaitės tekstuose [33; 92] ji vartojama iš esmės tarpukario sampratų kontekste be jokių papildomų paaiškinimų. Korektiškos užuominos į tai, kad XVII–XIX a. lietuvių gyvenamas kraštas Prūsijoje buvo vadinamas „Lietuvos“ pavadinimu ir tik „XX a. pirmosios pusės lietuvių literatūroje mėgtas vartoti Mažosios Lietuvos terminas“ [44, 5, 440], greitai tapo retenybe.

Vis dėlto, kaip tuoj matysime, pavadinimas nebuvo vienintelis aptariamo regiono suvokimo matmuo, patyręs transformaciją nuo objektyvios realybės išraiškos prie vaizduotės produkto.

Erđvs ribos: tarp savito Prūsijos regiono ir lietuviškosios iredentos

Regionas, kurio suvokimo kaita gvildinama šiaame tekste, XVII–XIX a. buvo apibrėžiamas vadovaujantis keliais kriterijais: lietuvių kalbos paplitimo, pamaldų lietuvių kalba buvimo bažnyčiose jis buvo tapatinamas ir su administraciniais vienetais. Fiksuota riba, skyrusi du lietuviakalbių apgyvendintus kraštus, buvo 1422 m. Melno sutartimi nustatyta siena tarp Vokiečių Ordino valstybės ir LDK, vėliau virtusi Prūsijos–LDK, galiausiai Vokietijos–Rusijos siena (tiesa, Katyčių ir Tauragės pavaldumo kaita XV–XVIII a. rodo, kad ir ši siena nebuvo tokia stabili, kokia kartais vaizduojama). Tačiau pietinės ir vakarinės Prūsijos sričių, kuriose vyravo lietuvių kalba ir šia kalba buvo laikomos pamaldos, ribos kito, o su jomis kito ir samprata, kas vadintina lietuviškaisiais valsčiais. Antai remiantis 1638 m. bažnyčių vizitacijos aktu *Recessus generalis*, bažnytinės pamaldos lietuvių kalba vyko Įsruties, Tilžės, Ragainės, Klaipėdos, Labguvos valsčiuose bei Toplaukio, Georgenburgo, Želvos ir Žiokų seniūnijose. Būtent jos buvo įvardytos „lietuviškaisiais valsčiais“ [10, Pars I, 35]. Panašios teritorijos įvardijimą „lietuviškąja sritimi“ XVII a. pab. liudijo ir Th. Lepneris, anot kurio, vietovės, kuriose ypač vartojama lietuvių kalba, yra Ragainės, Tilžės, Klaipėdos, Įsruties, Labguvos valsčiuose, iš dalies Žiokų ir Tepliuvos valsčiuose, taip pat Georgenburgo, Želvos ir Toplaukio seniūnijose. Visą šią teritoriją jis ir siūlė vadinti „Prūsijos Lietuva“ [43, 20]. Pagal 1719 m. Heinricho Lysiuso sudarytą parapijų, kuriose buvo laikomos pamaldos lietuvių kalba, sąrašą, lietuvių gyvenamoms sritims jau buvo priskirta gerokai mažesnė teritorija, siekusi liniją Labguva–Petėrkaimiai–Narkyčiai–Muldžiai–Juodlaukiai–Trepai–Darkiemis–Žabynai–Galdapė–Dūbininkai (remdamasis H. Lysiuso pranešimu, liniją nubrėžė F. Tetzneris [85, 29; apie bažnyčių ir mokyklų inspektavimą, dėl kurio atsirado H. Lysiuso pranešimas, žr.: 76; 21, 182–183]).

Istoriografijoje yra įsigalėjęs aiškinimas, kad šį teritorijos mažėjimą labiausiai nulėmė 1709–1711 m. maro epidemija. Dar vėliau, 1848 ir 1897 m. (vad. Tetznerio linijos) duomenimis [85, 29, 30], Rytų Prūsijos plotai, kuriuose vyravo lietuvių kalba, dėl akultūracijos ir asimiliacijos procesų vis traukėsi į šiaurės rytus, o XX a. pradžioje jie apėmė jau tik didžiąją dalį būsimojo Klaipėdos krašto ir kairiajame Nemuno krante buvusias teritorijas prie pat Kuršių marių, Pakalnės ir Labguvos apskrityse.

Vis dėlto XVIII–XIX a. teritorijos, kuri vadintina Lietuva, sampratos kaita jau ne visiškai priklausė nuo plotų, kuriuose vyravo lietuvių kalbos vartojimas, mažėjimo, mat XVIII a. pr. šią teritoriją fiksavo ir drauge jos sampratą stabilizavo administracinio vieneto įkūrimas. Galima sakyti, kad XVII–XVIII a. sandūroje Lietuva Prūsijoje įgavo aiškius kontūrus ir buvo pradėta suvokti kaip Klaipėdos, Tilžės, Ragainės ir Įsruties valsčių (distriktų) teritorija (žr.: 1735, 1772, 1793, 1797, 1799, 1804, 1805 m. žemėlapius [75, 101; 29, 108, 109, 159, 193, 233, 299, 301]). Prie jos kartais buvo pridėdamas ir Labguvos valsčius (žr.: 1758, 1760, 1775, 1789, 1807 m. žemėlapius [75, 102; 29, 107, 141, 185, 186, 300]). Taip (su Labguvos valsčiumi) Lietuvą apibrėžė minėtasis Įsruties teismo patarėjas A. H. Lucanus [48, 366–451]. Tokių jos ribų sampratą plačiai paskleidė ir Leonhardo Eulerio parengtas Prūsijos mokyklinis atlasas (trys laidos: 1753, 1760, 1771 m.) [75, 87, 89].

XIX a. Lietuvos teritorijos sampratą užfiksavo ir istoriniai bei etnografiniai tyrimai. Maxas Toeppenas pastebėjo, kad XVIII a. šiaurinė Lietuvos departamento dalis apima plotą, kurį jis pats apibrėžė nustatydamas istorinių teritorijų – Nadruvos ir Skalvos – ribas [86, 23–27, 34]. 1882–1883 m. Adalbertas Bezenbergeris, pasiūlydamas vadinamąją Deimės–Alnos liniją [5; 6], atskyrusią teritorijas, kuriose dominuoja prūsiškos ir lietuviškos kulties vietovardžiai, apibrėžė iš esmės tokį pat plotą. Šiedu autoriai XIX a. viduryje akademinėje literatūroje įtvirtino *etnografinę* Lietuvos sampratą, kurią vėliau palaikė didžioji dauguma tyrinėtojų, rašiusių šia tema. Deimės–Alnos liniją kaip tokios Lietuvos rytinę ribą traktavo (arba Nadruvos ir Skalvos teritorija Lietuvą apribojo) Franzas Tetzneris [85, 28], Albertas Zweckas [90, 3], Richardas Dethlefsenas [12, 17], Ansas Bruožis [9, 21], Vincas Vileišis [88, VI], Povilas Pakarklis [64, 5] ir kiti XIX a. pab. – XX a. pirmojoje pusėje rašę autoriai. Vis dėlto tokia Prūsijos Lietuvos apibrėžtis „konkuravo“ su *administracine* samprata, kurioje Lietuva atitiko buvusias Klaipėdos, Tilžės, Ragainės ir Įsruties valsčių teritorijas (t. y. be Labguvos valsčiaus). Šios „griežtosios“ Lietuvos apibrėžties laikėsi, pvz., Maxas Beheim-Schwarzbachas [4, 259–321], Adolfas Boetticheris [8, 5], Augustas Ambrassatas [2, 171] ir kiti autoriai.

Kitaip tariant, du šimtmečius, kai vienai Prūsijos teritorijai vienokiame ar kitokiame kontekste įvardyti buvo vartojamas „Lietuvos“ pavadinimas, ši Lietuva turėjo iš esmės fiksuotą – etnografinę arba administracinę – apibrėžtį. Abi jos buvo paremtos objektyviai egzistavusiais kriterijais, t. y. vyraujančiu lietuviškosios kultūros, lietuvių kalbos arealu arba administracinių vienetų ribomis, kurios sutapo su tuo arealu.

Kaita sampratos, kokios yra Prūsijoje esančio Lietuvos regiono ribos, prasidėjo, kai Mažąja Lietuva įvardyto regiono apibrėžimo pagrindu tapo dviejų Lietuvų idėja, faktiškai vertusi Mažąją Lietuvą lietuviškąja *terra irredenta*. Iredentos idėja remiasi klasikiniu nacionalizmo principu, kad politinės ir kultūrinės ribos turi sutapti, todėl kitai valstybei priklausanti teritorija, apgyvendinta, „mūsų“ požiūriu, tokios pat kultūros gyventojų kaip ir „mes“, turi būti prijungta prie „mūsų“ nacionalinės valstybės. Ši nuostata dažnai remdavosi ir papildomu „istorinės teisės“ argumentu, kurio esmė buvo gyventojų autochtoniškumo tezęs įtvirtinimas ir/ ar tikros ar menamos priklausomybės „mūsų“ valstybei praeityje akcentavimas. Kuriant nacionalines valstybes, politiniai elitai iredentos idėjos pagrindu mobilizuodavo visuomenę, įtvirtindami tezę, kad iredenta nacionalinei valstybei yra gyvybiškai svarbi, be jos neįmanoma gyventi („senoji sostinė“, „svarbus uostas“ ir panašūs tokio įtikinimo argumentai yra būdingi ne tik Lietuvai), todėl „mes“ turime kovoti dėl iredentos prijungimo.

Lietuviškojoje vertybių sistemoje XX a. pirmojoje pusėje iredentos idėja buvo remiamos pretenzijos į dvi teritorijas – Vilniaus kraštą ir Mažąją Lietuvą. Tai buvo sąlygota, viena vertus, XIX–XX a. sandūroje pradėto konstruoti vaizdinio, kas laikytina nacionaline lietuvių teritorija (kuri buvo apibrėžiama derinant istorinį ir etnolingvistinį kriterijus [69, 222–269]), antra vertus, dalies šios teritorijos objektyvaus priklausomumo kitoms valstybėms. Jis tapo problema, kai Pirmojo pasaulinio karo metais išryškėjo pastangos nacionalinės lietuvių teritorijos idėją įgyvendinti, paverčiant ją pagrindu Lietuvos valstybei.

Lietuvos politinių srovių lyderiai, suprantama, realiai vertino galimybes kurti valstybę tose ribose, kurias nusistatys patys lietuviai. Todėl 1914 m. pirmą kartą politiškai deklaruotą galimybę „sulieti“ Mažąją ir Didžiąją Lietuvą buvo įmanoma įgyvendinti tik stengiantis išnaudoti palankų galių santykį regione. Antai prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, lietuvių inteligentija įžvelgė „suliejimo“ galimybę, prisitaikydama prie didžiųjų imperijų – Rusijos ar Vokietijos – teritorinės ekspansijos. Du ryškiausi tokio prisitaikymo pavyzdžiai buvo 1914 m. rugpjūtį priimta vadinamoji „Gintarinė deklaracija“, kurioje Vilniaus lietuvių inteligentai pasiūlė Rusijai surinkti „nuo germanizmo smūgių“ subirusius lietuviškus „gintarinius karolius“ Rusijos vadovaujamoje tautų sąjungoje („Mes tikime, kad mūsų užsieniniai kraujo broliai bus atimti iš po germanų jungo ir suvienyti su mumis“ [45, 1] – buvo rašoma Rusijos Ministrų Tarybos pirmininkui įteiktoje [80, 2; 27, 229–232] deklaracijoje), ir 1915 m. Viliaus Gaigalaičio pateiktas alternatyvus pasiūlymas [16] sujungti visas lietuvių apgyvendintas žemes Vokietijos sudėtyje. Minėtoji deklaracija pasirodė Rusijos kariuomenei Rytų Prūsijoje intensyviai žygiuojant Karaliaučiaus linkme (žygis, kaip žinia, galiausiai baigėsi II Rusijos armijos sumušimu 1914 m. rugpjūčio pab.), o V. Gaigalaičio pasiūlymas buvo suformuluotas tuo metu, kai Vokietijos kariuomenė 1915 m. vasarą užėmė iki tol Rusijai pavaldžią Lietuvos teritoriją.

Ir vėliau, nepaisant to, kad už Lietuvos etnografinės ribos idėją pasisakiusi inteligentijos dalis 1916 m. aiškiai

deklaravo nepriklausomybės siekį, įgyvendinama ši idėja, ji turėjo derintis prie pokyčių didžiųjų Europos geopolitinių galių scenoje. Kai 1916 m. pavasarį Lietuvos inteligentija persiorientavo iš prorusiško į provokišką kursą [47, 92–93], turėjo būti atsisakyta ir minties „susiliesti“ su Rytų Prūsijos lietuviais pasinaudojant Rusijos geopolitine įtaka. Tačiau būtent tuomet, kaip bebūtų keista, lietuvių inteligentijos pretenzijos į neapibrėžtai suvoktą Mažąją Lietuvą ėmė konkretėti. Panašu, jog buvo suvokta, kad norint įtikinti Vokietiją perleisti su ja susaistytai Lietuvos valstybei dalį Rytų Prūsijos teritorijos, vienintelis paveikus argumentas galės būti ekonominis – uosto būtinybė. Štai kodėl nuo 1916 m. pavasario iki 1918 m. lapkričio lietuvių inteligentijos pasisakymuose kalbos apie Mažosios Lietuvos prijungimą ėmė suktilis aplink Klaipėdos uosto prijungimo būtinumą. 1917 m. lapkritį tokį reikalavimą kėlė lietuvių konferencijos Berne ir Voroneže [87, 123–124]. 1918 m. vasarą Lietuvos valstybės tarybos delegacija susitikime su Vokietijos užsienio reikalų ministru admiralu Pauliu von Hintze pareiškusi, kad lietuviams reikia uosto, gavo vilties teikusį atsakymą [28, 252]. Tad geopolitinę orientaciją į Vokietiją lietuviai suvokė kaip perspektyvą, leisančią prijungti bent dalį Mažosios Lietuvos su Klaipėdos uostu prie Lietuvos valstybės.

Tai tęsėsi iki 1918 m. lapkritį sudarytų Compiègno paliaubų. Dabar pretenzijas į Mažąją Lietuvą įgyvendinti siekė lietuviai turėjo įtikinti tokia būtinybe nebe Rusiją ar Vokietiją, bet Antantes valstybes. Štai kodėl greta ekonominio argumento, kuris buvo naudojamas jau derybose su Vokietija, buvo galima pasitelkti daugelį kitų, kurie Vokietijos, suprantama, nebūtų įtikinę, kaip antai statistinį, istorinį, galiausiai tautos apsisprendimo teisės – argumentą, kuris rėmėsi viena pagrindinių pačių Antantės valstybių deklaruotų idėjų, išdėstytų JAV prezidento Woodrowo Wilsono programoje. Kaip tik todėl 1918 m. lapkričio 16 d., praėjus penkioms dienoms po Compiègno paliaubų, įvykęs Prūsų lietuvių tautos tarybos susikūrimas Tilžėje neatrodo atsitiktinis. Išnaudojus karo metais užsimezgiusius Lietuvos valstybės tarybos narių kontaktus su Prūsijos lietuviais Erdmonu Simonaičiu ir Viliumi Gaigalaičiu, ši keliolikos žmonių organizacija buvo sukurta tokiam tautos apsisprendimui „Wokiecziū ir kitu Tautu, ypaczei Santarwes Akyse“ [73, 3] pareikšti, nepaisant to, kad pačioje Prūsijos Lietuvoje beveik jokio palaikymo neturėjo.

Čia nagrinėjama klausimui aktualu tai, kad kiekvienas iš minėtų argumentų, kurie buvo pasitelkiami Antantės valstybėms įtikinti, kartu reikalavo pasitelkti ir skirtingas sampratas, kokią teritoriją turėtų apibrėžti Mažoji Lietuva. Kitaip tariant, 1918–1919 m. Mažosios Lietuvos ribos kone pirmą kartą taip aiškiai ėmė priklausyti nuo konkrečios situacijos, kuri diktavo skirtingus iredentinės teritorijos apibrėžimo būdus.

Pasitelkdamas ekonominį argumentą, neoficiali Lietuvos delegacija Paryžiaus taikos konferencijoje reikalavo prijungti prie Lietuvos visą Nemuno žiočių arealą ir Klaipėdos uostą [91, 31]. Ekonominiai argumentai „Mažosios Lietuvos rubežiui“ tinkamai apibrėžti, kaip antai susiklostę

prekybiniai kontaktai, susisiekimo geležinkeliu būtinybė, naudojimas pievomis, buvusiomis abiejuose Nemuno krantuose, buvo svarstomi ir Prūsijos lietuvių spaudoje. Jais remiantis, siūlyta, kad pietinė riba turinti eiti linija Žydkiemis–Tolminkiemis–Trakėnai–Malviškiai–Kraupiškis–Gastos–Kryžionai–Tovė [81, 1].

Statistinis argumentas leido apibrėžti gerokai mažesnę teritoriją. Oficialūs Vokietijos surašymų duomenys, kurie iki Pirmojo pasaulinio karo fiksavo žmonių gimtąją kalbą ir konfesiją, o ne nacionalinę priklausomybę, jau neberodė lietuviakalbių daugumos pageidaujamoje teritorijoje. Štai kodėl teko remtis ne oficialia valstybės, bet dažnyta statistika (1912 m. parapijų almanachu), kuri nežymią lietuviakalbių daugumą teigė egzistavus Klaipėdos, Šilokarčemos, iš dalies Tilžės ir Ragainės apskrityse [66, 1; 41, 2].

Galiausiai dar kitaip Mažoji Lietuva buvo apibrėžiama derinant istorinį ir tautos apsisprendimo teisės argumentus. Minėtosios Prūsų lietuvių tautos tarybos deklaracijose (turimi omeny du Antantės valstybėms adresuoti laiški, datuojami 1919 m. sausio 9 d. ir vasario 6 d.), kuriose šiedu principai buvo jungiami argumentuojant siekį jungtis prie Lietuvos, Mažosios Lietuvos ribos buvo nustatytos laikantis prieš tai aptartos Lietuvos etnografinės sampratos: ją turėjo riboti Deimės–Alnos linija, įskaitant Darkiemio ir Galdapės apskritis [87, 136–137; 17, 47]. Iš esmės tokios pat teritorijos, tik apribotos konkrečiomis apskritimis (Klaipėdos, Šilokarčemos, Pakalnės, Labguvos, Tilžės, Ragainės, Pilkalnio, Vėluvos, Įsruties, Gumbinės, Stalupėnų, Darkiemio ir Galdapės), buvo pareikalauta ir 1919 m. gegužės 2 d. Lietuvos delegacijos kreipimesi į Paryžiaus taikos konferenciją [87, 138].

Šie Mažosios Lietuvos apibrėžimo skirtumai rodo, kad lietuviams turėjo maksimalistinius ir minimalistinius lūkesčius, susijusius su Paryžiaus taikos konferencija. Pirmaisiais siekta prijungti prie Lietuvos visą Prūsijos valdytą Lietuvą etnografinė prasme, antraisiais – prijungti prie Lietuvos bent visas Nemuno žiotis su Klaipėdos uostu. Nepaisant to, kad jokios įtakos šios lietuvių aspiracijos Paryžiuje neturėjo, kadangi Klaipėdos klausimas taikos konferencijoje buvo iškeltas Lenkijos iniciatyva ir iš esmės išspręstas jau iki tol, kai lietuviams pradėjo kažko reikalauti, šiuo atveju svarbu tai, kad 1918–1919 m. aplinkybėmis buvo įtvirtinti du būdai, kaip galima suvokti Mažąją Lietuvą, ir šiedu būdai, galima sakyti, vėliau „konkuravo“ visą tarpukarį.

Viena vertus, priėmus sprendimą Paryžiaus taikos konferencijoje, bent jau pačių Prūsijos lietuvių spaudoje buvo aiškiai suvokiama, kad atskiriama tik Mažosios Lietuvos šiaurinė dalis [59, 1]. Tai paliko galimybę pretenzijoms į kairiajame Nemuno krante likusį plotą, kurios vėliau kartas nuo karto vis būdavo išsakomos. Antai 1924 m. „Lietuvos žinių“ vedamajame straipsnyje, skirtame Klaipėdos krašto prijungimo pirmosios metinėms, skaitome: „Sveikindami šią dieną visus Lietuvos vienybės šalininkus mes dar kartą išreiškiame tvirtą viltį, kad visas Nemuno baseinas turės Lietuvai priklausyti!“ [34, 1]. Tačiau tokių vilčių raiška visą tarpukarį buvo labiau marginalinė. Gavus Klaipėdą ir dešinią Nemuno žiočių krantą, likusios Mažosios Lietuvos klausimas Lietuvai nebebuvo gyvybiškai svarbus.

Antra vertus, 1919–1920 m. atsiradusi objektyviai apibrėžta teritorija – Klaipėdos kraštas, kuris prie Lietuvos nebuvo prijungtas iš karto, – skatino „perkelti“ iredentinį diskursą apie Mažąją Lietuvą būtent šiai teritorijai įvardyti. Toks reikšmių perkėlimas matyti iš daugelio faktų. 1920 m. kovo 20 d. trys Klaipėdos krašto atstovai, deleguoti Prūsų lietuvių susivienijimo Tautos tarybos, buvo kooptuoti į Lietuvos valstybės tarybą. Kooptuojamieji buvo įvardyti „Mažosios Lietuvos atstovais“, o pats kooptacijos aktas sureikšmintas pavadinant jį „Mažosios Lietuvos su Didžiąja Lietuva susijungimo švente“ [37, 91, 93]. Dar labiau šį reikšmių sistemos perkėlimą skatino 1922–1923 m. sandūroje parengta ir įgyvendinta Klaipėdos krašto užėmimo karinė operacija. Ji buvo pateikta kaip Mažosios Lietuvos „gelbėjimas“: operacijos dalyviai buvo raginami ryšėti raiščiais su užrašu „MLS“ (iššifruotina kaip „Mažosios Lietuvos sukilimas“ [60, 2]). Karinę akciją Klaipėdos krašte „pridengusi“ organizacija, kurios vardu formaliai buvo vykdomas šis „sukilimas“, pasivadino Vyriausiuoju Mažosios Lietuvos gelbėjimo komitetu, o šio komiteto 1923 m. sausio 7 d. atsišaukime į Lietuvos šaulių sąjungą buvo teigiama, kad 1919 m. būtent „Mažoji Lietuva buvo atskirta nuo Vokietijos“ ir dabar ji prašo šaulių pagalbos [17, 86].

Toks Mažosios Lietuvos ir Klaipėdos krašto tapatinimas turėjo tęstinumą ir po 1923 m. Nors terminas „Klaipėdos kraštas“, apibūdinant šį Lietuvos valdomą regioną, buvo vartojamas nepalyginamai dažniau nei „Mažoji Lietuva“, daug abiejų terminų reikšminio susiejimo liudijimų aptinkama ir vėliau. Štai 1932 m. Adomas Brakas rašė: „Šiandien „Mažąja Lietuva“ vis daugiau imame vadinti tą kraštėlį, kuris po Didžiojo Karo kaip „Klaipėdos Kraštas“ teko Lietuvos Respublikai“ [25, 1]. 1933 m., kai buvo minimos dešimtosios krašto prijungimo prie Lietuvos metinės, dalis spaudos tai įvardijo „Didžiosios ir Mažosios Lietuvos vienybės“ dešimtmečiu, teigdama, jog 1923 m. prie Lietuvos „prisijungė“ ne tik Klaipėda, bet ir „visa“ Mažoji Lietuva [36, 1–2]. 1933 m. įsteigta ir nepaprastai aktyvią veiklą pradėjusi Kauno ir Klaipėdos inteligentiją vienijusi Lietuvos ir Klaipėdos kultūrinio bendradarbiavimo sąjunga deklaravo siekianti „stiprinti kultūrinius ryšius tarp Didžiosios ir Mažosios Lietuvos“ [65, 2] (suprask, Klaipėdos krašto), be to, kartais pati save įvardydavo Didžiosios ir Mažosios Lietuvos kultūrinio bendradarbiavimo sąjunga [13] (1935–1936 m. sandūroje ji buvo pervadinta Lietuvos vakarų sąjunga).

Šios sąjungos veikla yra geras pavyzdys, rodantis, kaip Mažosios Lietuvos pavadinimo susiejimas su Klaipėdos kraštu buvo išnaudojamas aktualinant Lietuvoje problemas, su kuriomis susidūrė vyriausybė Klaipėdos krašte, ir stengiantis, kad Klaipėda Lietuvos gyventojų mintyse šiuo požiūriu užimtų lygiavertį vaidmenį Vilniui. 1933 m. spaudoje tuo klausimu pasirodžiusios mintys buvo simptomiškos: „Vilnius yra svarbiausias mūsų praeities gyvenimo centras [...]. Bet Klaipėda – visi dabar aiškiai matome – yra Lietuvos ateities vienas svarbiausių, gal, gyvybiškiausių centrų. Dabar Klaipėda Lietuvai yra nepalyginamai svarbesnė, negu Vilnius. Klaipėda [...] yra Lietuvos savarankiškumo būtenybė, jos ateities laidas.“

[36, 1]. Šios nuostatos, iš esmės išreiškusios netrukus įsisteigiančios Kultūrinio bendradarbiavimo sąjungos mintis, liudijo kol kas tik siekiamybę padidinti Lietuvos visuomenės ir valdžios dėmesį Klaipėdos kraštui. Norint tai padaryti, tikėtina, kad „Mažosios Lietuvos“ sąvoka buvo vartojama neatsitiktinai. Skirtingai nei terminas „Klaipėdos kraštas“, kuris turėjo autonominio administracinio vieneto, savito geografinio regiono („pajūrio“) prasmę, sąvoka „Mažoji Lietuva“ ne tik rodė tiesioginę sąsają su „Didžiąja“ Lietuva, bet ir turėjo svarbaus kultūrinio regiono, šimtmečiais išlaikiusio lietuviškumą, prasmę. „Perkelti“ šį reikšminį turinį Klaipėdos kraštui buvo svarbu, kadangi stiprėjant revizionistinėms nuotaikoms Vokietijoje ir pačiame Klaipėdos krašte, šios teritorijos integravimo klausimas Lietuvai tapo vienu aktualiausių (jis, be kita ko, lietė ir daugelį kitų santykių su Vokietija klausimų, kurie, Vokietijai būnant pagrindine Lietuvos prekybos partnere, buvo svarbūs visai šaliai).

Taigi matome, kad tarpukariu dėl objektyvių priežasčių „Mažosios Lietuvos“ teritorijos ribos lietuviškojoje vaizduotėje taip ir neįgijo sutartinės apibrėžties. Jos prasmės vis labiau gravitavo nuo sąsajos su kadaise Prūsijoje egzistavusiu Lietuvos regionu prie objektyvias ribas turėjusio Klaipėdos krašto, į kurį susitelkti, be kita ko, skatino ir politinės problemos su Vokietija bei su Lietuvai nelajalais Klaipėdos krašto gyventojais.

Panašus Mažosios Lietuvos ribų priklausomumas nuo politinės konjunktyūros išryškėjo ir po Antrojo pasaulinio karo. Išėities tašku šioje konjunktyūroje tapo geopolitiniai pertvarkymai, dėl kurių 1943–1945 m. buvo sutarta Teherano, Jaltos ir Potsdamo konferencijose, tarp jų – Rytų Prūsijos likvidavimas ir padalijimas į Lenkijai ir SSRS administruoti skirtas dalis. Sovietų Sąjungos kaip naujo šiaurinės Rytų Prūsijos dalies šeimininko statuso patvirtinimas, Kennigsbergo srities, 1946 m. pervadintos Kaliningrado sritimi, sukūrimas, įsitikinimas, kad SSRS, neteisėtai reokupavusi Lietuvą, neturi į Mažąją Lietuvą jokių teisių – visa tai buvo veiksniai, skatinę lietuvių išeiviją, pasitraukusią į Vokietiją, JAV ir kitas Vakarų valstybes, toliau palaikyti Mažosios Lietuvos kaip lietuviškosios iredentos idėją. Ko gi siekta reiškiant šią idėją? Potsdamo konferencija, kaip žinia, netapo Antrojo pasaulinio karo „baigtine“ taikos konferencija, kaip buvo planuojama iš pradžių. Jos komunikate buvo įrašytas teiginys, kad galutinės valstybių sienas turės nustatyti būsima taikos konferencija. Antra vertus, JAV ir Didžioji Britanija Potsdamo komunikate SSRS pretenzijas į šiaurinę Rytų Prūsiją būsimosios taikos konferencijos metu pažadėjo remti. Faktui, kad pietinė Rytų Prūsijos dalis atitiko Lenkijai, dar buvo galima pritarti (laikantis įsitikinimo, kad ši dalis buvo apgyvendinta lenkakalbių), tačiau su legitimumo stokojusiomis SSRS pretenzijomis ne tik į Lietuvą, bet ir į šiaurinius Rytprūsius lietuvių išeivija susitaikyti negalėjo. Nerimą jai šiuo požiūriu kelė ir 1948–1949 m. įgyvendintas Vokietijos valstybės atkūrimas, vėl suaktualinęs klausimą dėl būsimų Vokietijos sienų. Milijonai priverstinių emigrantų iš buvusių rytinių Vokietijos teritorijų buvo galinga jėga, su kuria naujosios Vokietijos Federacinės Respublikos vyriausybė turėjo skai-

tytis, o ši jėga, žinoma, buvo nusiteikusi revizionistiškai. Štai kodėl, pasinaudodami Šaltojo karo įtampa, lietuvių išeiviai pirmaisiais pokario metais gana intensyviai bandė paveikti didžiąsias valstybes, pirmiausia JAV, Didžiąją Britaniją ir Prancūziją, kad pastarosios Kaliningrado srities statuso peržiūrą būsimoje taikos konferencijoje suvoktų kaip savo pačių interesą.

Būtent šiame išeivijos veiklos kontekste reikia ieškoti šiandienos Lietuvoje įtvirtintos nuostatos tapatinti Mažąją Lietuvą su Kaliningrado sritimi ištakų. Programiniame išeivijos veiklos dokumente – 1949 m. Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto surašytame Memorandume dėl nepriklausomos Lietuvos atkūrimo, kuris buvo įteiktas JAV, Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos vyriausybėms, – buvo rašoma: „Dėl vokiškojo militarizmo ir agresyvaus imperikalizmo bastiono vaidmens, kurį ji [Rytų Prūsija – V. S.] turėjo praeityje, ši teritorija vargu ar liks būsimosios Vokietijos valstybės ribose. Todėl lietuvių tauta oficialiai pateikia savo pretenzijas į dalį Rytų Prūsijos, žinomą Mažosios Lietuvos arba Prūsų Lietuvos vardais [...]. Mažoji Lietuva *mutatis mutandis* atitinka teritoriją, perleista Potsdamo konferencijos Sovietų administracijai.“ [61, 14]. Kitaip tariant, nauja geopolitinė situacija po Antrojo pasaulinio karo, lygiai kaip tarpukariu, vėl iškelė Mažosios Lietuvos teritorinio apibrėžimo klausimą ir šis klausimas vėlei buvo sprendžiamas išeivijos erdvėvokoje sutapatinant Mažąją Lietuvą su objektyvias ribas turėjusia teritorija – pokariu atsiradusia Kaliningrado sritimi.

Atrodo, kad dėl tokio tapatinimo iš pradžių nebūta vienos nuomonės. Minėtojo dokumento skirtingose vietose Mažosios Lietuvos ribų klausimu buvo pateiktos prieštaraujantys viena kitai tezės. Memorandumo tekste teigta, kad šias ribas nustatė A. Bezzenbergeris [61, 84], taip pritariant anksčiau „galiojusiai“ Deimės–Alnos linijai, bet to paties Memorandumo priede pateiktoje penkių Mažosios Lietuvos tarybos atstovų pasirašytoje deklaracijoje, priimtoje 1946 m. lapkričio mėnesį Fuldoje, buvo pareikalauta „atskirti nuo likusios Vokietijos Mažąją Lietuvą sulig riba, prasidedančia prie Aismarių, ties Braunsbergu, toliau einančia per Šipenbeilį ir besibaigiančia Šventainiuose, ties Suvalkais, kad ji galėtų būti sujungta su išvaduotąja nuo užsienio okupacijos Lietuva“ [61, 92–93].

Legitimuodami Lietuvos pretenzijas, Memorandumo autoriai teigė: „Neginčijami istoriniai ir etnografiniai įrodymai grindžia Lietuvos teises į šią teritoriją.“ Tokio sprendimo pagrįstumą jie įrodinėjo istoriniais, etnografiniais, ekonominiais ir politinio tikslingumo argumentais, daugelis kurių apeliavo į situaciją XX a. pradžioje ir šiuo požiūriu buvo „atitrūkę nuo realybės“. Toks pat buvo ir Memorandume užfiksuotas teiginys, kad Mažoji Lietuva „vis dar yra dideliu mastu apgyvendinta lietuvių“ [61, 14, 83–89]. Sunku pasakyti, kodėl buvo imtasi tokios dezinformacijos. Labiausiai tikėtina, kad tai galima paaiškinti patikimų žinių iš šio regiono stoka išeivijoje. Objektyvi padėtis Kaliningrado srityje buvo nežinoma, lygiai buvo sunku įžvelgti objektyvią geopolitinę padėtį, susidariusią po Antrojo pasaulinio karo. Vakarų ir Rytų blokų geopolitinis status quo Europoje iš esmės tenkino [42, 148], o

lietuvių išeivijos organizacijos bergždžiai dėjo viltis, kad tarp dviejų blokų anksčiau ar vėliau kilsiančios įtampos metu Mažosios Lietuvos klausimą pavyks išskelti. Šiuo požiūriu galima sakyti, kad Mažosios Lietuvos samprata lietuvių išeivijoje tapo vaizduotės objektu: reikšmės, kurios buvo siejamos su šia teritorija remiantis dviejų Lietuvių idėja, taikytos toliau, nepaisant to, kad realios padėties jos nebeatitiko. Pasikeitė tik viena – Mažoji Lietuva buvo „išplėsta“ į naujas Kaliningrado srities ribas.

Vokietijoje pokariu veikusi Mažosios Lietuvos taryba, vos įsisteigusi, jau pirmoje savo deklaracijoje 1946 m. paskelbė, kad Lietuvos valstybei turi priklausyti ne tik istorinis Prūsijos Lietuvos regionas kartu su Girdava ir Galdape, bet ir Karaliaučius ir Piliava [62, 125] – uostai, į kuriuos ligi tol jokiam kontekste į suartėjimą su Lietuva orientuoti Prūsijos lietuviai nereikšė pretenzijų. 1954 m. šios organizacijos pirmininkas Erdmonas Simonaitis pareiškė, kad „išlaisvinti“ visą šią teritoriją yra pagrindinis Mažosios Lietuvos tarybos tikslas [62, 159]. Tokios pretenzijos, siejančios Kaliningrado srities problemas sprendimą su Mažosios Lietuvos klausimu, Mažosios Lietuvos tarybos, Mažosios Lietuvos rezistencinio sąjūdžio ir kt. išeivijos organizacijų atstovų vėliau viešai buvo reiškiamos ne vieną kartą. Kokiu mastu jos išplėtė sampratą, kad Mažoji Lietuva lygu Kaliningrado sričiai, sunku pasakyti. Matyti, kad subtilesni išeivijoje dirbę tyrinėtojai neskubėjo tokios idėjos remti. Antai Zenonas Ivinskis vis dar apribojo Mažąją Lietuvą Deimės–Alnos linija [22, 37], jam iš esmės antrino ir Juozas Jakštas, nors šios linijos atžvilgiu jis, atrodo, laikėsi rezervuoti, pažymėdamas, kad vakarinė Mažosios Lietuvos riba išryškėjo tik „apvokietėjus pirmai nukariautos Prūsijos daliai“ [30, 402]. Kiek kitaip Mažosios Lietuvos ribos buvo pateikiamos kraštotyrinėje literatūroje. Pvz., keturių tomų leidinio „Mūsų Lietuva“ rengėjas Bronius Kviklys, pateikdamas Klaipėdos krašto ir Kaliningrado srities žemėlapi (kitoje vietoje vien tik pastarosios srities žemėlapi), nelaikė problema pavadinti tai „Mažąja Lietuva“ [40, 624–625, 631]. Lygiai toks įsivaizdavimas, kas yra „Mažoji Lietuva“, buvo pateiktas Jono Stikloriaus straipsnyje, skirtame Mažosios Lietuvos klausimui tarptautinėse sutartyse [82, 11].

Reikia pasakyti, kad vaizduotės regiono apribojimas Kaliningrado sritimi pokariu nebuvo vien tik lietuvių išeivijai būdingas reiškinys. Sunku pasakyti, kiek savarankiškai, o kiek veikiant išeivijos diskursui, bet ir Lietuvoje pokariu Mažosios Lietuvos ribos buvo „pritaikytos“ šios srities teritorijai. Tokį sumanymą 8-ojo dešimtmečio pradžioje įgyvendino istorikas Algirdas Matulevičius. Derindamas sovietmečiu paplitusią etnoso teoriją su lietuvių etnolingvistinio nacionalizmo įsitikinimais, jis pasiūlė to meto Lietuvoje naują požiūrį, kad Lietuvos vardą įmanoma (ir netgi būtina) retrospektyviai taikyti tai teritorijai, kurioje kadaise buvo vartojama lietuvių kalba. Remdamasis tuo, A. Matulevičius suformulavo pagrindinę savo tezę – „Mažąją Lietuvą reikia vadinti visą vakarinių lietuvių gyventą teritoriją“ [50, 108]. Būtent jis pasiūlė traktuoti pastarąją sąvoką kaip platesnę, istorinę-etninę ir geografinę kategoriją, apimančią gerokai didesnę teritoriją nei „Prūsų Lietuva“, kuri, jo manymu, tėra tapatinama su istoriniu

Lietuvos regionu iki Deimės–Alnos linijos [50, 105, 118]. Laikydamasis tradicinio požiūrio, kad 1709–1711 m. maro epidemija sumažino lietuvių kalbos vartojimo arealą, A. Matulevičius pasiūlė Mažosios Lietuvos pietine riba laikyti „lietuvių kalbos paplitimo Rytprūsų pietuose ribą iki 1709–1711 m. maro ir po jo į ištuštėjusius lietuviškus kaimus prasidėjusios didžiosios vokiečių valstiečių kolonizacijos“ [50, 103].

Jungdamas ir gretindamas iš esmės gana prieštaringsus metodus, tokius kaip „nacionalinės kaimo architektūros paplitimo metodas“, keliautojų atsiminimai, bažnyčių, apie kurias esama bent vienos užuominos, kad ten iki 1709 m. buvo sakomos pamaldos lietuvių kalba, paplitimas, ir kritikuodamas ankstesnius tyrinėtojus, šis autorius pareiškė: „galima apytikriai nustatyti, kad Mažosios Lietuvos siena, kitaip tariant, lietuvių pietinė etninė riba ėjo nuo Aismarių pakrantės ties Šventapiliu pro Žintus, Ylavą, Bartenšteiną, Lagarbj, Bartus, Engelšteiną, Angerburgą, Kučius, Mėruniškius, Gurnius iki Dūbininkų“, nors ir į pietus nuo šios linijos irgi „dar buvo gyvenama pavienių lietuvių“ [50, 117–118, 119]. Pažvelgus, kokią teritoriją apibrėžia ši „siena“, aiškėja, kad A. Matulevičius nustatė Mažąją Lietuvą apimant ne tik apie 95 % Kaliningrado srities, bet dar ir didoką Lenkijai priklausančios teritorijos gabalą pasienyje.

Tad minėtas autorius Mažąją Lietuvą pasiūlė įvardyti ne tik istorinį Lietuvos regioną, bet ir teritorijas (pvz., Sambijoje, Natangoje ar Varmijoje), kurios objektyviai tokio pavadinimo niekada neturėjo. Nors šis pasiūlymas su tam tikrais rezervais leidžia suvokti, kur Prūsijoje toliausiai į pietus ir vakarus XVI–XVII a. buvo paplitusi lietuvių kalba, visgi juo nepaisoma dinamikos, t. y. fakto, kad lietuvių apgyvendinti plotai Prūsijoje nuolat mažėjo (tokiu atveju Mažąją Lietuvą skirtingais laikotarpiais turėtų būti vadinamos skirtingos teritorijos). Reikia pasakyti, kad šis naujas požiūris į Mažosios Lietuvos ribas nebuvo vien pasiūlymas. To paties A. Matulevičiaus iniciatyva jis tapo enciklopedine konstanta. Štai 1981 m. pasirodžiusiame „raudonosios“ enciklopedijos straipsnyje apie Mažąją Lietuvą jos teritorija (nors ir gana rezervuoti) vis dar buvo apibrėžiama Deimės–Alnos linija [57, 338], tačiau po šešerių metų to paties straipsnio perdarytai versijai pasirodžius „žaliojoje“ enciklopedijoje (vienu iš naujų straipsnio autorių čia įvardytas Algirdas Matulevičius) teritorinei apibrėžčiai skirta straipsnio dalis buvo išplėsta, įtvirtinant A. Matulevičiaus tyrimais pagrįstą liniją kaip pietinę Mažosios Lietuvos ribą [55, 26–27].

Būtent šis žingsnis 9–10 dešimtmečių sandūroje leido be didesnių problemų politizuotą Mažosios Lietuvos ribų sampratą, pokariu įtvirtintą lietuvių išeivijoje, hegemonizuoti ir Lietuvoje. Iš pradžių kraštotyrininkai, galbūt patenkintami vien natūraliu smalsumą ir žinių stoką, ėmė fiksuoti viską, kas Kaliningrado srityje yra lietuviška. Geriausias tokios veiklos pavyzdys yra 1990 m. pasirodžiusi dviejų entuziastų parengta knyga, kurios autoriai, palaidydami A. Matulevičiaus nustatytą liniją [83, 12, 31–32], siekė atskleisti Kaliningrado srityje „Mažosios Lietuvos pėdsakus“.

Išryškinius šioje teritorijoje tai, kas „mūsų“, Kaliningrado sritis buvo paversta „Karaliaučiaus kraštu“. Galiausiai, remiantis teze, kad pastarasis „buvo laikinai perduotas administruoti Sovietų Sąjungai“, 1995 m., dalyvaujant tuomet opozicijoje buvusiems dešiniųjų pažiūrų Lietuvos politikams, Lietuvoje buvo aktualizuotas šio krašto problemos sprendimas. 1995 m. tuo tikslu surengtoje konferencijoje pradėta įtvirtinti pagrindo stokojanti tezė, kad esą „Karaliaučiaus kraštas“ tik penkiasdešimčiai metų buvo perduotas Sovietų Sąjungai [54, 116], tad Rusija jį neturi jokių teisių. Šioje konferencijoje naujosios Mažosios Lietuvos ribos autorius Algirdas Matulevičius jau be užuolankų pareiškė, kad kadaise jo nustatyta linija sutampa su dabartine Kaliningrado srities ir Lenkijos siena, kad Kaliningrado srities teritorijoje kadaise gyveno „autochtonai lietuvininkai“, kad jiems šis kraštas yra „pažadėtoji žemė“, į kurią „jų, kaip šeiminių, teisė [...] niekada nenustoja galios“ [54, 108], kad Lietuva yra „baltų arealo teisių ir pareigų perėmėja“ [54, 114], o Karaliaučiaus krašto „glaudimasis prie kaimynės Lietuvos Respublikos“ atitiktų jo paties interesus [54, 122].

Taigi čia galime stebėti panašias intencijas į tas, kurios pokariu reiškėsi lietuvių išeivijoje. Pirmaisiais pokario metais joje stengtasi, pasinaudojant palankia geopolitine konjunkture, įgyvendinti lietuviškosios iredentos idėją. Objektivos informacijos stoka ir vadovavimasis Pirmojo pasaulinio karo laikų argumentais anuomet pirmąkart leido Mažąją Lietuvą sutapatinti su Kaliningrado sritimi tikintis, kad „Vakarų bloko“ šalis šiais argumentais pavyks įtikinti. Iš esmės ta pačia linkme, sąmoningai skleisdami supratimą apie jų vaizduotėje egzistuojančią Mažąją Lietuvą, apie 1990 m. žengė kraštotyriminkai, kurie 1972 m. A. Matulevičiaus pasiūlytą naująją Mažosios Lietuvos „sieną“ pavertė politiškai disponuotinu įrankiu. Stebėtinu būdu kadaise egzistavusi savita Prūsijos teritorija tilpo į dabartinį politinį žemėlapi.

Išvados

Straipsnyje pateikti Rytų Prūsijoje egzistavusio istorinio regiono suvokimo ir apibrėžimo kaitos metmenys pirmiausia parodo, kokių mastu šiandien viešojoje erdvėje palaikomi suvokiniai apie Mažąją Lietuvą yra tapę vaizduotės produktu. Lietuviškojoje erdvėkoje po Antrojo pasaulinio karo hegemonizuotas Mažosios Lietuvos tapatinimas su Kaliningrado sritimi, vertinant jį per santykio su ikikarine tradicija prizmę, yra nekorektiškas, bet kartu sąlygotas objektyvių straipsnyje įvardytų reiškinų, keitusių tą erdvėkovą.

Pirma, jau daugiau kaip šimtą metų požiūris į Mažąją Lietuvą Lietuvoje yra nulemtas dviejų Lietuvos idėjos, kurioje antroji („Mažoji“) vaidina iredentos vaidmenį. Nepaisant to, kad 1923 m. Klaipėdos krašto prijungimas buvo interpretuojamas kaip „Mažosios Lietuvos“ prijungi-

mas (taigi, atrodytų, kad iredentos idėja buvo įgyvendinta), visgi visą tarpukarį šis kraštas dėl jo integravimo sunkumų iredentos vaidmens faktiškai neprarado, o pokariu iredentinis diskursas tebuvo perkeltas didesnei teritorijai.

Antra, toks požiūris į Mažąją Lietuvą Lietuvoje yra sąlygotas negalios susitaikyti su 1945 m. pakitusia geopolitine realybe, pripažinti, kad Kaliningrado srities sukūrimas yra įvykęs faktas. Kaliningrado srities darinys yra laikomas anomalija, atsiradusia tenkinant nepagrįstas SSRS pretenzijas, ir šis požiūris iš dalies „blokuoja“ bet kokias slinktis humanistikos diskurse palaikomoje reikšmių sistemoje, siejamoje su šia erdve. Tikėtina, kad tam turi įtakos ir nepakankamas pokariu susiformavusios objektyvios realybės Kaliningrado srityje pažinimas, Lietuvoje įtvirtintas ir sunkiai kintantis visų lietuvių nacionalinės kultūros „lopšio“ mitas, verčiantis pažinti ir pripažinti šioje srityje tik tai, kas apibrėžiama kaip „sava“.

Šaltinių analizė, pateikta straipsnyje, liudija, kad šis lietuviškosios erdvėkovos produktas gerokai prasilenkia su nuo XVI a. iki XX a. pr. fiksuojama tradicija (reikšmės perdavimu) įvardyti Rytų Prūsijos dalį Lietuvos vardu ir apibrėžti ją konkrečiomis ribomis – etnografinėmis ar administracinėmis. Tos tradicijos nešėjai buvo paties krašto gyventojai, kurių kultūrinės ir socialinės skirtys netrukė dalintis bendra „mūsų“ regiono – (Prūsijos) Lietuvos – samprata. Tokia tradicija buvo įsigalėjusi ir akademinėje literatūroje, tačiau ir ją po Antrojo pasaulinio karo paveikė redukcionistinės tendencijos. Dabar Lietuvoje vyraujančią sampratą apie Mažąją Lietuvą erdvėkovos produktu leidžia vadinti, viena vertus, tai, kad ji yra atsiradusi keliskart redukuojant objektyvią realybę, antra vertus, tai, kad ta realybė buvo redukuojama dėl konjunktyrinių politinių interesų. Kai lietuviškąją iredentą Mažąją Lietuvą reikėjo apibrėžti Paryžiaus taikos konferencijos kontekste, buvo pasiūlyta tiek ir tokių jos apibrėžimo būdų, kokių galėjo prireikti Antantės valstybėms įtikinti. Kai 1923 m. reikėjo užimti Klaipėdos kraštą, iredentinis diskursas buvo „perkeltas“ šiai teritorijai įvardyti: būtent ji staiga virto Mažąja Lietuva. Kai 1945–1946 m. ten, kur lietuviškojoje erdvėkoje buvo lietuviška sritis (ir, žinoma, tik lietuviška), atsirado nauja objektyviomis ribomis apibrėžta teritorija – Kaliningrado sritis, tiek lietuvių išeivijoje, tiek ir sovietinėje Lietuvoje įvyko dar vienas iredentinio diskurso „perkėlimas“. Labiausiai stebina tai, kad pažintinis interesas yra nustumtas į šoną, idant užleistų vietą politiniam interesui. Lietuvos mokslų akademijos atstovo pozicija, kad „Mažosios Lietuvos pavadinimas yra mūsų valstybės dabartinės politikos dalis ir jos vertėtų paisyti“ [35, 3], šiuo atveju yra simptomiška.

Šaltiniai ir literatūra

1. *Aktenstücke des Provinzial-Archivs in Königsberg aus den Jahren 1786–1820 betreffend die Verwaltung und*

- Verfassung Ostpreußens. Hrsg. von Adalbert BEZZENBERGER. Königsberg: Gräfe & Unzer, 1898.
2. AMBRASSAT, August. *Die Provinz Ostpreussen: Bilder aus der Geographie, Geschichte und Sage unserer Heimatprovinz*. Königsberg: Wilh. Koch, 1896.
 3. An Mein Volk. *Schlesische-privilegierte Zeitung*, 1813, 20 März, Nr. 34, S. 593–594.
 4. BEHEIM-SCHWARZBACH, Max. *Friedrich Wilhelm's I. Colonisationswerk in Lithauen, vornehmlich die Salzburger Colonie*. Königsberg: Hartung'sche Verlags-Druckerei, 1879.
 5. BEZZENBERGER, Adalbert. Die litauisch-preussische Grenze. *Altpreussische Monatsschrift*, 1882, Bd. 19, S. 651–655.
 6. BEZZENBERGER, Adalbert. Über die Verbreitung einiger Ortsnamen in Ostpreussen. *Altpreussische Monatsschrift*, 1883, Bd. 20, S. 123–128.
 7. BIRŽIŠKA, Mykolas. *Rinkiniai mūsų senovės raštai: medžiaga lietuvių raštijos mokslui aukštesniosiose mokyklose* (Švietimo ministerijos knygų leidimo komisijos leidinys, nr. 142). Kaunas, 1927.
 8. BOETTICHER, Adolf. *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreußen*. Heft V: Litauen. Königsberg: Kommissionsverlag von Bernh. Teichert, 1895.
 9. BRUOŽIS, Anas. *Mažoji Lietuva: jos amžių įvykiai*. Klaipėda: „Ryto“ b–vė, 1929.
 10. *Corpus Constitutionum Prutenicarum, Oder Königliche Preußische Reichs-Ordnungen, Edicta und Mandata Sambt unterschiedenen Rescripten*. Hrsg. von D. George GRUBE. Königsberg: Johann Stelter, [1721].
 11. DAVID, M. Lucas. *Preussische Chronik nach der Handschrift des Verfassers, mit Beifügung historischer und etymologischer Anmerkungen*. Hrsg. von Ernst HENNIG. Bd. 1. Königsberg: Hartung'sche Hofbuchdruckerei, 1812.
 12. DETHLEFSEN, Richard. *Bauerhäuser und Holzkirchen in Ostpreußen*. Berlin: Ernst Wasmuth, 1911.
 13. *Didžiosios ir Mažosios Lietuvos Kultūrinio Bendradarbiavimo S-gos Biuletėnis*, 1935, balandžio 5, nr. 1.
 14. FORSTREUTER, Kurt. *Deutschland und Litauen im Mittelalter* (Studien zum Deutschtum im Osten, Hf. 1). Köln, Graz: Böhlau Verlag, 1962.
 15. FORSTREUTER, Kurt. Die Entwicklung der Grenze zwischen Preussen und Litauen seit 1422. *Altpreussische Forschungen*, 1941, Jhg. 18, S. 50–70.
 16. GAIGALAT, Wilhelm. *Die Litauisch-Baltische Frage*. Berlin: Verlag der Grenzboten, 1915.
 17. GENIENĖ, Zita; ŽUKAS, Julius. *Kova dėl Klaipėdos. 1923-iejai*: Katalogas. Klaipėda: Mažosios Lietuvos istorijos muziejus, 2003.
 18. GLAGAU, Otto. *Littauen und die Littauer: Gesammelte Skizzen*. Tilsit: J. Reyländer, 1869.
 19. GRUNAU, Simon. *Preussische Chronik* (Die Preussischen Geschichtsschreiber des XVI. und XVII. Jahrhunderts, Bände I–III). Hrsg. von Max PERLBACH. Bände I–III. Leipzig: Duncker & Humblot, 1876, 1889, 1896.
 20. HARTKNOCH, Christophorus. *Alt- und Neues Preussen Oder Preussischer Historien Zwey Theile*. Franckfurt und Leipzig: Martin Hallervorden, 1684.
 21. HUBATSCH, Walter. *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens*. Bd. I. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1968.
 22. IVINSKIS, Zenonas. *Mažoji Lietuva*. Iš: *Lietuvių enciklopedija*. T. XVIII. South Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1959, p. 37.
 23. Į Skaitytjus. *Saulėteka*, 1901, kovo 1, nr. 13, p. 282–283.
 24. Iš Didžiosios Lietuvos. *Byrute*, 1910, liepos 15, nr. 7, p. 97–98.
 25. Įžangos žodis. *Mažoji Lietuva*, 1932, rugpjūtis, nr. 1, p. 1–2.
 26. YČAS, Jonas. *Mažosios Lietuvos praeitis (XIII–XX amžių bruožai)*. Iš: *Kovo 20 diena. Mažosios Lietuvos prisiglaudimui paminėti*. Kaunas, 1921, p. 24–86.
 27. YČAS, Martynas. *Atsiminimai. Nepriklausomybės kelias*. T. 1. Kaunas, 1935.
 28. YČAS, Martynas. [Recenzija R. Valsonoko knygai „Klaipėdos problema“]. *Vairas*, 1932, lapkritis, nr. 11, p. 252–254.
 29. JÄGER, Eckhard. *Prussia-Karten 1542–1810: Geschichte der kartographischen Darstellung Ostpreußens vom 16. bis zum 19. Jahrhundert*. Waißenhorn: Anton H. Konrad Verlag, 1982.
 30. JAKŠTAS, Juozas. *Mažosios Lietuvos istorija*. Iš: *Lietuvių enciklopedija*. T. XV. South Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1968, p. 401–414.
 31. JAKŠTAS, Juozas. *Žvilgsnis į Mažosios Lietuvos istoriografiją*. Iš: *Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos Metraštis*. T. IV. Roma: Lietuvių katalikų mokslų akademija, 1968, p. 1–49.
 32. JANUŠAUSKIENĖ, Diana. Lithuanian Perspectives on Kaliningrad's Past, Present and Future. In *Kaliningrad in Europa. Nachbarschaftliche Perspektiven nach dem Ende des Kalten Krieges*. Hrsg. von Stefan BERGER. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2010, S. 147–164.
 33. JURGINIS, Juozas. *Amžinoji ugnis ant lietuvninkų kapo*. Iš: JURGINIS, Juozas. *Istorija ir poezija*. Vilnius: Vaga, 1969, p. 301–312.
 34. K. Klaipėdos Krašto prisijungimo sukaktuvės. *Lietuvos žinios*, 1924, sausio 19, nr. 16, p. 1.
 35. KAUNAS, Domas. Dėl Mažosios Lietuvos vardo „Mažoji Lietuva“. *Voruta*, 2011, sausio 22, nr. 2 (716), p. 3.
 36. Klaipėda. *Lietuvos žinios*, 1933, sausio 14, nr. 11 (4101), p. 1–2.
 37. *Kovo 20 diena. Mažosios Lietuvos prisiglaudimui paminėti*. Kaunas, 1921.
 38. *Kovos kelias. Klaipėdos krašto prisijungimui prie Lietuvos 15-kos metų sukakčiai paminėti Almanachas*. Red. Jonas VANAGAITIS. Klaipėda, 1938.
 39. KUBUTIS. *Neduokime pranykti mūsų brangumynus*. *Byrute*, 1910, spalio 15, nr. 1 (9), p. 11–12.
 40. KVIKLYS, Bronius. *Mūsų Lietuva*. T. 4. South Boston, 1968.

41. Landrotai weikia. *Prūsų Lietuvių Balsas*, 1919, birželio 14, nr. 58, p. 2.
42. LAURINAVIČIUS, Česlovas; MOTIEKA, Egidijus; STATKUS, Nortautas. *Baltijos valstybių geopolitikos bruožai: XX amžius*. Vilnius: LII leidykla, 2005.
43. LEPNER, Theodoro. *Der Preusche Littauer oder Vorstellung der Nahmens-Herleitung, Kind-Tauffen, Hochzeit, Leibes- und Gemüths-Beschaffenheit, Kleidung, Wohnung, Nahrung und Acker-Bau, Speise und Tranck, Sprachen, Gottes-Dienst, Begräbnisse und andere dergleichen Sachen der Littauer in Preussen kürztlich zusammen getragen [...] im Jahr [...] 1690*. Danzig: Joh. Heinrich Rüdiger, 1744.
44. *Lietuvinkai: apie Vakarų Lietuvą ir jos gyventojus devynioliktajame amžiuje*. Paruošė V. MILIUS. Vilnius, 1970.
45. Lietuvių deklaracija. *Viltis*, 1914, rugpjūčio 22 (rugsėjo 4), nr. 187 (1135), p. 1.
46. Lietuvių Jaunuomenės Susivaziavimas ant Rambynų. *Byrute*, 1910, liepos 15, nr. 7, p. 99–101.
47. LOPATA, Raimundas. *Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais* (Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, t. 9). Vilnius: Mintis, 1996.
48. LUCANUS, August Hermann. *Preußens uralter und heutiger Zustand. 1748*. Lötzen: Druck von Paul Kühnel, 1912.
49. *Die Matrikel der Albertus-Universität zu Königsberg i. Pr.* I. Band: *Die Immatrikulationen von 1544–1656*. Hrsg. von Georg ERLER. Leipzig: Duncker & Humblot, 1910.
50. MATULEVIČIUS, Algirdas. Dėl lietuvių Prūsijoje pėtinės etninės ribos XVIII a. pradžioje. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, A serija*, 1972, t. 1 (38), p. 103–122.
51. MATULEVIČIUS, Algirdas. *Mažoji Lietuva*. Iš: *Mažosios Lietuvos enciklopedija*. T. II. Vilnius: Mažosios Lietuvos fondas; Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003, p. 761–779.
52. MATULEVIČIUS, Algirdas. *Mažoji Lietuva*. Iš: *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. T. XIV. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2008, p. 507–518.
53. MATULEVIČIUS, Algirdas. *Mažoji Lietuva XVIII amžiuje*. Vilnius: Mokslo, 1989.
54. MATULEVIČIUS, Algirdas. Remkimės lietuvininkais. Iš: *Potsdamas ir Karaliaučiaus kraštas*. Sudarė D. Bakanienė. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 108–128.
55. MATULEVIČIUS, Algirdas; TUMELIS, Juozas ir kt. *Mažoji Lietuva*. Iš: *Tarybų Lietuvos enciklopedija*. T. 3. Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1987, p. 26–29.
56. *Mažoji Lietuva*. *Prūsų Lietuvių Balsas*, 1919, birželio 24, nr. 62, p. 1–2.
57. *Mažoji Lietuva*. Iš: *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*. T. 7. Vilnius: Mokslo, 1981, p. 338–340.
58. *Mažosios ir Didžiosios Lietuvos Gelžkelių Sujungimas*. *Lietuviška Ceitunga*, 1894, spalio 23, nr. 43, p. 2.
59. *Mazosios Lietuvos Sziaure paeina po Tautu Sajunga!* *Prūsų Lietuvių Balsas*, 1919, birželio 19, nr. 60, p. 1.
60. *Mažosios Lietuvos sukilimas*. *Trimitas*, 1923, sausio 18, nr. 123, p. 2–5.
61. *Memorandum on the Restoration of Lithuania's Independence*. N.p.: Lithuanian Executive Council, 1950.
62. MILERYTĖ, Giedrė. *Mažosios Lietuvos lietuvių egziliniai likimai: 1944–1959 metai*. Vilnius: Versus aureus, 2009.
63. NAMIŠKIS, A. Pono Puttfarken'o Politika. *Prūsų Lietuvių Balsas*, 1919, liepos 20, nr. 79, p. 1.
64. PAKARKLIS, Povilas. *Mažoji Lietuva vokiečių mokslo švietimo (Socialinių ir politinių mokslų institutas, leidinys nr. 4)*. Kaunas, 1935.
65. PAKŠTAS, Kazys. Kodėl įsisteigė Lietuvos Klaipėdos kultūrinio bendradarbiavimo sąjunga. *Tėvų žemė*, 1934, sausio 16, nr. 1, p. 2.
66. Pareiškimas. *Prūsų Lietuvių Balsas*, 1919, gegužės 27, nr. 51, p. 1.
67. PĖTERAITIS, Vilius. *Mažoji Lietuva ir Tvanksta prabaltų, pralietuvių ir lietuvininkų laikais*. Vilnius: Mokslo, 1992.
68. PĖTERAITIS, Vilius. *Mažosios Lietuvos ir Tvankstos vietovardžiai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.
69. PETRONIS, Vytautas. *Constructing Lithuania. Ethnic Mapping in Tsarist Russia, ca. 1800–1914* (Acta Universitatis Stockholmiensis, 91). Stockholm: Stockholm University, 2007.
70. POCYTĖ, Silva. *Mažlietuviai Vokietijos imperijoje, 1871–1914*. Vilnius: Vaga, 2002.
71. PRETORIJUS, Matas. *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla = Deliciae Prussiae, oder Preussische Schaubühne*. Sudarė I. Lukšaitė. T. 1. Vilnius: Pradai, 1999; T. 2–4. Vilnius: LII leidykla, 2004, 2006, 2011.
72. *Prūsijos valdžios gromatos, pagraudenimai ir apsakymai lietuviams valstiečiams*. Sudarė P. Pakarklis, red. K. Jablonskis. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.
73. Prusu Lietuwei isteige tautine Taryba. *Lietuwiszka Ceitunga*, 1918, lapkričio 19, nr. 139, p. 3.
74. RAMUTIS, J. Lietuviška draugija „Byrutė“ Tilžėje. *Byrute*, 1910, rugsėjo 1, nr. 8, p. 121–122.
75. REKLAITIS, Povilas. Kleinlitauen in der Kartographie Preussens. Ein Beitrag zur Geschichte des Gebietsnames Litauen im ehemaligen Königreich Preussen. Iš: *Lithuania Minor: A Collection of Studies on Her History and Ethnography* (Studia Lituanica, III). Ed. by Martynas BRAKAS. New York (N. Y.): Lithuanian Encyclopedia Press, Inc., 1976, p. 67–119.
76. ROGGE, Adolf D. Heinrich Lysius in Litauen und Masuren. *Altpreussische Monatsschrift*, 1881, Bd. 18, S. 116–128.
77. SAFRONOVAS, Vasilijus. Bandymas formuoti alternatyvą: lietuviškojo didžiojo istorinio pasakojimo aktualizavimas Prūsijos Lietuvoje XIX–XX amžių sandūroje. Iš: *Daugiareikšmės tapatybės tarpuerdvėse: Rytų Prūsijos atvejais XIX–XX amžiais* (Acta Historica Univer-

- sitatis Klaipedensis, t. XXIII). Sudarė V. Safronovas, N. Strakauskaitė, L. Motuzienė. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2011, p. 69–103.
78. SCHLÖZER, August Ludewig. Geschichte von Littauen, als einem eigenen Großfürstenthume, bis zum J. 1569. Iš: SCHLÖZER, August Ludewig; GEBHARDI, Ludewig Albrecht. *Geschichte von Littauen, Kurland und Liefland*. Halle: Johann Jacob Gebauer, 1785, S. 1–300.
 79. SEIBUTYTĖ, Rasa. Kleinlitauen auf den preußischen Karten des 18. Jahrhunderts. *Annaberger Annalen*, 2007, nr. 15, S. 89–113.
 80. SMETONA, Antanas. Karo ženkle gyvenant. *Vairas*, 1914, rugpjūčio 30, nr. 14, p. 2–3.
 81. SS. Koks priwalo Mažosios Lietuvos Rubežius buti iš ukiško Atzwilgio? *Prūsų Lietuvių Balsas*, 1919, gegužės 15, nr. 46, p. 1.
 82. STIKLIORIUS, Juozas A. Lithuania Minor in International Treaties. Iš: *Lithuania Minor: A Collection of Studies on Her History and Ethnography* (Studia Lituanica, III). Ed. by Martynas BRAKAS. New York (N. Y.): Lithuanian Encyclopedia Press, Inc., 1976, p. 9–65.
 83. ŠILAS, Vytautas; SAMBORA, Henrikas. *Mažosios Lietuvos kultūros pėdsakai Kaliningrado sityje*. Vilnius: Mintis, 1990.
 84. ŠLIŪPAS, Jonas. *Mažoji arba Prūsijoje Lietuva 19-tame šimtmečiuje*. Chicago (Ill.): „Lietuvos“ spauda, 1910.
 85. TETZNER, Franz. *Die Slawen in Deutschland*. Braunschweig: Friedrich Vieweg und Sohn, 1902.
 86. TOEPPEN, Max. *Historisch-comparative Geographie von Preussen*. Gotha: Justus Perthes, 1858.
 87. URBŠIENĖ, Marija. Klaipėdos krašto istorijos paraštėje. *Mūsų žinyras*, 1933, t. XXVI, nr. 101, p. 121–154.
 88. VILEIŠIS, Vincas. *Tautiniai santykiai Maž. Lietuvoje ligi Didžiojo karo istorijos ir statistikos šviesoje* (Politinių ir socialinių mokslų institutas, leidinys nr. 3). Kaunas, 1935.
 89. VITKUS, Hektoras. Mažoji Lietuva kaip lietuvių atminties vieta: teorinis modelis. Iš: *Daugiareikšmės tapatybės tarpuerdvėse: Rytų Prūsijos atvejis XIX–XX amžiais* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. XXIII). Sudarė V. Safronovas, N. Strakauskaitė, L. Motuzienė. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2011, p. 203–233.
 90. ZWECK, Albert. *Ostpreußen: Land und Volk*. Bd. 1: *Litauen. Eine Landes- und Volkskunde*. Stuttgart: Hobbning & Büchle, 1898.
 91. ŽIUGŽDA, Robertas. *Po diplomatijos skraiste. Klaipėdos kraštas imperialistinių valstybių planuose*. Vilnius: Mintis, 1973.
 92. ŽOSTAUTAITĖ, Petronėlė. Vilius Gaigalaitis. *Krašto tyra*, 1971, knyga 7, p. 101–107.

Gauta 2012 m. gegužės 21 d.

Pateikta spaudai 2012 m. liepos 6 d.

Summary

On the Turning of a Historical Region into a Region of Imagination. The Case of Lithuania Minor

A tradition to refer to the eastern part of East Prussia as *Lithuania* was maintained during the period of the 16th to the early 20th century. The alternative names *Prussian Lithuania* and *Little Lithuania* at that time were used only in those cases which required to distinguish the region from the Grand Duchy of Lithuania (or, in the 19th century, from a part of Russia inhabited by the Lithuanians). The confines of the ‘Lithuanian’ region in East Prussia were fixed and consolidated in the early 18th century when the name Lithuania started to be used in defining an administrative unit, while in the late 19th century the so-called Deime-Alle line was started to be treated as an ethnographic boundary of Lithuania.

The term *Lithuania Minor* which started to circulate in the Lithuanian literature around 1910 implied the idea of irrendenta based on the assumption that the once existed unity of two Lithuanias should be restored in the present. With the emergence of Klaipėda Region in 1919 and of Kaliningrad Oblast in 1946, the irrendentist discourse as well as the name of Lithuania Minor associated with it was ‘shifted’ in Lithuanian imagination to define these areas. In the interwar period such a movement was motivated by the difficulties of Lithuania to integrate the Klaipėda region annexed in 1923, while after WWII the treatment of Kaliningrad Oblast as an anomaly emerged, meeting the unjustified territorial claims of the USSR. In contemporary Lithuania an attitude that equates Lithuania Minor with Klaipėda region and Kaliningrad Oblast was made an encyclopaedic statement. This shows that the percepts about Lithuania Minor increasingly becoming the outgrowths of imagination are still relevant in the discourse of Kaliningrad Oblast that prevails in the Lithuanian humanities.